

Kényszerpályán

A pozsonyi magyar színháztörténet az államfordulat idején
(1918–1924)

LÁSZLÓ TÓTH

The Unescapable Path. The Hungarian Theatre of Bratislava in the New Czechoslovakia (1918–1924)

Keywords: Bratislava 1918, Czechoslovakia's foundation, Hungarian theatre, German theatre, Károly Polgár, Ödön Faragó, Slovak National Theatre, gaining ground by the Slovaks, the Hungarian theatre in the new Czechoslovakia.

1918: egy „tragikusan kergült” esztendő

A 19–20. század fordulójára a magyar vidéki színháztörténet – így a felföldi, felső-magyarországi országrészekén is – jól kiépített, egységes szervezetet alkotott, melyen belül Pozsony is, Kassa is a legfontosabb és legerősebb vidéki központok közé tartozott. Igaz, a szlovák színháztörténet-írás ebben is az 1867 utáni erőszakos magyarosítás részét és következményét látta, mely „a színházat is úgy értelmezte”, mint annak egyik legfontosabb eszközét. A magyar színháztervezők „elárasztották az egész Szlovákiát”, melyek a 19. század végére „főlénybe kerültek – Pozsonyt kivéve – a német társulatokkal szemben”.¹ Milena Cesnaková-Michalcová azonban szlovák részről azt is elismeri, hogy a mai Szlovákia területén működött nagy német és magyar társulatok a 19–20. század fordulóján mind a dramaturgiai, mind rendezői és színészi szempontból megfelelő színvonalat képviseltek, és megismertetve a nézőket mind a kortárs szerzőkkel, mind a klasszikus darabokkal, „a szlovák műkedvelőket is segítették abban, hogy betekinthessenek a színház és a színházművészet titkaiba”.² Erős társulatot talált Pozsonyban és Kassán az államfordulat is, melyek kvalitásairól nemkülönben elismeréssel szól(t) a szlovák színháztörténet-írás. Az opera szlovákiai, illetve a mai Szlovákia területére eső történetét, hagyományait feldolgozó Štefan Hoza kétkötetes monográfiájában például Polgár Károly pozsonyi társulatáról tárgyát illetően mint „népes és magas művészi színvonalú együttesről” szól, melyet „Pozsonyban nagyon kedveltek a művészethez való korrekt hozzáállásuk” miatt, de „Jó együttese volt, és értékes reper-

1 *Encyklopédia dramatických umení Slovenska* 2. M–Ž, 14. p.

2 Cesnaková-Michalcová 1981, 106–107. p. – Ezzel szemben egy másik szlovák szemlélet, Ladislav Čavojskýé szerint a magyar vándortársulatok „magyarizációs [értsd: magyarosító – T. L.] törekvései messze felülmúlják színháztörténetünk fejlődésében kimutatható jelentéktelen hozadékukat”. Čavojský–Štefko, 1983, 76–77. p.

toárja...” a kassai színházi koncessziót bíró Faragó Ödönnek is, aki már rögtön első előadásaival megnyerte a helybeli közönséget. (Hoza, 1953, I., 94., illetve 130. p.)

Ráadásul a színházba járás ekkorra már Pozsonyban is erősen kezdett a társasági-szellemi élet természetes tartozékává, a polgárléttel együtt járó belső igényné válni. S a főhatalomváltás sem egyik napról a másikra történt, ami hónapokig zavaros viszonyokat teremtett; egy-egy település esetében sokáig azt sem lehetett tudni, hogy az új országhoz kerül-e, vagy megmarad a régi keretek között. Ezalatt a közhivatalok általában mindenütt a régi rend(szer) – s a korábbi (magyar) törvények – szerint működtek, és egy ideig a közhivatalnokok is ugyanazok maradtak. S bár a pozsonyiaknak aligha lehettek illúzióik városuk jövőbeni hovatarozása felől, sokáig nem akarták hinni, hogy bekövetkezhet, amit egy idő után már biztosan lehetett tudni, s ami a város 1919. január 1-jei, csehszlovák–olasz légiók általi megszállásával be is következett. Egyébként is, már az egész 1918-as – ahogy az író, Szőke József nevezi: „tragikusan kergült” (Szőke 1992a, 10. p.) – évre a bizonytalanság nyomta rá bélyegét (beleértve az első néhány békésebb, s IV. Károly király látogatásával színezett hónapot is), amikor már egyre több jele volt, hogy valaminek vége szakadt, de még nem lehetett tudni, mi az, ami elkerülhetetlenül kezdődni fog. Az első világháború vége; Ausztria–Magyarország kapitulálása; a frontokról a városba érkező kiéhezett, rongyos és sebesült, hazafelé tartó katonák; a közélettelmezés és közellátás növekvő bizonytalansága; a közbiztonság romlása; a spanyolnátha-járvány fenyegetése; a krónikus gyógyszerhiány; a nemzetközi és a hazai politika egymást követő, számukra azonban átláthatatlan változásai; a Magyar Királyság megszűnése; a Wekerle-kormány bukása; az őszirózsás forradalom; a Magyar Köztársaság kikiáltása; a Csehszlovák Köztársaság kikiáltásának fenyegető valósága; a pozsonyiak november 1-jei és 24-i tüntetése a demokratikus Magyarország mellett; a francia Vix ezredes december 6-i felhívása Felső-Magyarország katonai kiűrésére; az antant erők december 13-i pozsonyi bevonulása; az utcákon csatangoló és fosztogató, randalírozó, orosz példára magukat „vörösgárdistáknak” nevező fegyveres bandák; a gázszolgáltatás beszüntetése; a villanyáram-fogyasztás korlátozása; a Felvidék csehszlovák és olasz legionáriusok általi megszállásának kezdete; a „vörösgárdisták” december 31-i támadása a helyi rendfenntartó erők ellen; Pozsony január 1-jei csehszlovák katonai megszállása; a tanácsköztársaság fellépését övező bizalmatlanság – a város felbolydult méhkasoz volt hasonlatos, az élet minden területén veszélybe kerültek az addigi biztos pontok, értékek, eligazító elvek, alapvető erkölcsi normák.³ A város katonai elfoglalása – paradox módon – így az

3 A főhatalomváltást közvetlenül megelőző, háborúvégi, valamint az azt követő hónapok pozsonyi eseménytörténetével a *Nyugatmagyarországi Híradó* (1919. január 18-tól: *Híradó*) 1918–1920. évi helybeli híreit és tudósításait, beszámolóit részletesen összefoglalja Filep Tamás Gusztáv *Főhatalomváltás Pozsonyban* című könyve, s hiteles szemtanúként idézi fel ez eseményeket *Húsz esztendő Pozsonyban* című önéletrajzában dr. Jankovics Marcell is (aki korábban, még diákként, a pozsonyi ifjúság Relle Iván magyar–német színháza elleni tüntetéseinek egyik fő szervezője volt), amiért eltekintünk a történetek részletezésétől. – S lásd még ezekhez Szőke József *Múltfaggató* című, szintén a *Nyugatmagyarországi Híradóra* alapozó cikksorozatának leginkább idevágó darabjait az *Új Szóban* (Pozsony fekete karácsonya – 1992. december 23.; Pozsony puszkaporos éjszakái – 1992. december 29.; Egy város meghódítása – 1993. február 5.).

anarchiának, a törvényen kívüliségnek, a zűrzavaros közállapotoknak is véget vetett, s a megnyugvás és a konszolidálódás (rövid) időszakát hozta el a pozsonyiaknak. Nem véletlenül szólt a megkönnyebbülés hangján a *Nyugatmagyarországi Híradó* tudósítója a lap 1919. január 4-i számában, miután „az arisztokrata, csendes, finom Pozsony” igencsak megszenvedte a magát vörösgárdának nevező „fegyveres csöcselék” garázdálkodását, mely ellen a lap szerint a város vezetése, illetve a kormány a legkevésbé sem mert erőlyesen fellépni, csak – ez utóbbi – egymás után „gyártotta” a törvénytervezeteit, miközben nem vette észre, hogy „lassanként nem lesz területe, ahol azokat a törvényeket végre is hajthatná”, s jellemzően ugyanazt találta kiemelendőnek, hogy „A megszálló csapatok egy éjszaka, pár óra alatt rendet teremtettek”. (Szöke 1992b., 8. p.) De az új hatalom – megint csak paradox módon, a közigazgatás január 6-i átvételével⁴ – néhány nap múlva már megmutatta valódi arcát, és fölfedte igazi szándékait, és az élet minden szintjén és területén megkezdte a lakosság valamennyi rétegét érintő térfoglalását, a város következetes, lépésről lépésre történő nemzeti egyneműsítését, szlovák és cseh nacionalizálását.

A múlt: a vidéki színészet első vonalában

Amikor tehát a Csehszlovák Köztársaságot 1918. október 28-án Prágában kikiáltották, és két nappal később, a Szlovák Nemzeti Tanács turócszentmártoni nyilatkozatával Szlovákia is kinyilvánította csatlakozását, a pozsonyi magyar színtársulat élén – említettük – már hét éve Polgár Károly állt. Pontosabban, a következő évadokat töltötte az ideig a koronázó város magyar nyelvű színházának élén: 1911 októberétől 1912 márciusáig; 1912 júniusától 1913 márciusáig; 1913 júniusától 1914 márciusáig; 1914 decemberétől 1915 márciusáig; 1915 júliusától 1916 áprilisáig; 1916 szeptemberétől 1917 tavaszáig; 1917 szeptemberétől 1918 márciusáig, míg 1919. április 8-ig tervezett nyolcadik évadját 1918 szeptemberében kezdte el.⁵

A színész, színigazgató, rendező, színműíró Polgár Károly 1864. február 18-án született Nagykőrösön. Színi pályáját tizennyolc évesen, Gáspár Jenő társulatánál kezdte, és 1882. május 1-én lépett először színpadra. Pozsonyban Mosonyi Károly temesvári társulatának színészeként 1886–1888 között járt első ízben, lévén akkoriban ez a két város alkotott egymással közös színikerületet. Polgár pályája az első évtizedekben zökkenőmentes volt; a vidéki színészet köreiből fokozatosan megismerték a nevét; 1886-ban Nagyszentmiklóson találni, a következő esztendő nyarán Szatmárnémetiben; 1890-ben a székesfehérvári társulat vezetője, majd játszott Kassán, Kolozsváron, Temesváron;⁶ az 1890–1900-as évek fordulóján pedig – miután rendezőként is dolgozni kezdett – Relle Iván kétnyelvű színházának magyar részlegét vezette Pozsonyban. Az 1904–1905-ös esztendő fordulóján Balla Kálmán társulatától a három hónapos zom-

4 Február 4-én Vavro Šrobár, Szlovákia (első) teljhatalmú minisztere is áttette Zsolnáról Pozsonyba a székhelyét.

5 Lásd Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar színészet története*, 280–385. p.

6 Polgár-életrajzunk adataihoz felhasználtuk a pozsonyi *Színházi Hétnek* adott nyilatkozatát is. Polgár Károly. *Színházi Hét*, 1919. szeptember 20., 75. p.

bori téli évadokat vette át, s ezeket egészen 1911-ig megtartotta, sőt ez utóbbi évben a két hónapos nyári évad is az övé volt.⁷ Polgár ekkoriban az egész délvidéki színházterületet vitte népes társulatával, mely a vidék legjelentősebb truppjai közé tartozott; az övé volt Szabadka, Zombor, Lugos, Nagybecskerek, Nagyikinda, Versec és más települések is. A zombori *Igazság* Polgár Károlyék 1908-as ottani szereplésével kapcsolatban arról értekezett, hogy bár „az újdonságokat a vidéki színházak a fővárosiakkal vetélkedve adják elő”, nem egyszeri eset, hogy például a pesti Király Színház előadásának színvonala alatta marad a szegedi, szabadkai vagy Polgár Károly előadásainak. (Ispánovics 2003. 448. p.) 1908 nyarán Polgárt öt napra a belgrádi Nemzeti Színházba is meghívták, mely turné jelentős sikert hozott a számára, s – szerb színészeket is szerepeltető – *Bocaccio*-, *A denevér*-, *Varázskeringő*-, *Casanova*-, *Katalin*- és *A szultán*-előadásain a közönség valahányszor zsúfolásig megtöltötte a színházat.⁸ De már pozsonyi színházgatóként ők avatták például 1911. szeptember 2-án – *A cigánybáróval* – a maga idejében az ország „egyik legnagyobb, legmodernebb – és talán a legdrágább” vidéki színházépületét Kaposváron.⁹ 1906-tól egyébként Kaposvár Pozsonnyal és Fiumével alkotott közös színházterületet, így Andorffy Péter egy, majd Balla Kálmán öt (nyárvégi) évada után még Polgár is tarthatott itt 1911. augusztus 31-e és október 10-e között egy időt.¹⁰ Mivel nyári állomáshelye ekkor nem volt, saját szavával: próbálkozott Budapesten a Fővárosi Nyári Színházban és a bécsi Carltheaterben is, „de csak erkölcsi eredményt” ért el. Bár budapesti előadásuk kapcsán a zombori *Igazság* elégedetten nyugtázta, hogy Polgár a fővárosban bizonyította be, hogy „akárhány vidéki színházterület fölötté áll a fővárosi operette színházaknak”, és hogy „a drámai személyzetek nagy része bátran veheti fel a fővárosiakkal a versenyt”. (Ispánovics 2003, 454–455. p.) Később Polgár megkapta a fiumei nyári színiidényt is, miközben Abbáziában is tartottak kabaré-előadásokat. (Ispánovics 2003, 455. p.) De akármennyire vonzóak is voltak a fiumei turnék számukra, a város messze esett Pozsonytól, meg a színházépítésére sem tudta elszánni magát, így a színészek különféle nyári színterületekben voltak kénytelenek játszani, ami viszont jelentősen megnövelte a költségeiket. S egy idő után az is zavarta őket, hogy „mindig ugyanabban a három városban, Pozsonyban, Kaposvárott és Fiumében” kell játszaniuk, ezért jól jött számukra a soproniak megkeresése, hogy velük alakítsanak közös színházterületet. (Ispánovics 2003, 453. p.) Polgárék 1913. szeptemberi szombathelyi és soproni fellépéseit azonban a közönség tömény érdektelensége fogadta; mint Gyóni Géza tudósított az esetről, a soproniakat „medvecukorral” sem lehetett „becsalogatni a színházba”.¹¹

7 Káich 1975, 49–53. p. és Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, a vonatkozó évadok.

8 *Magyar Színművészeti Lexikon I.*, 158. p. (Belgrádi Nemzeti Színház.) – Vö. ezzel kapcsolatban: Káich Katalin: *Egy téves színház történeti adat nyomában*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/15765/hid_1995_03_11_kaich.pdf. Letöltve: 2016. november 20.

9 Balogh Krisztina–Nagy Zoltán: *Blahánétól a bokszolókig: a sokoldalú kaposvári színház*. *Somogyi Hírlap*, 2011. október 22., online kiadás. Letöltve: 2012. január 17.

10 Varga Éva: *Epizódok a kaposvári színház történetéből az 1860-as évektől 1911-ig*. Letöltve: 2012. január 17.

11 Gyóni Géza *Százados kultúra árnyékában* című írását idézi: Ispánovics 2003, 454. p.

A Balla–Polgár igazgatóváltásra Pozsonyban persze korántsem az előbbi direktor elhatározására, s közelről sem békés körülmények között került sor 1910–1911-ben. Balla ugyanis még az év tavaszán szerette volna pozsonyi szerződését, „minden pályázat mellőzésével” további három évre, azaz 1914-ig meghosszabbítani, amit a városi közgyűlés 1910. június 6-án el is fogadott. Ezt a határozatot azonban 69 képviselő megfellebbezte, ezért június végével újabb pályázatot írtak ki, melyen Ballán kívül még Polgár Károly és Megyeri Dezső is részt vettek. Ekkor, a színiügyi bizottság előtt, Polgár vitte el a pálmát (s hároméves időtartamra a pozsonyi városi színházbeli színiévadot), amit azonban a Balla-pártiak fellebbeztek meg. Végül a vitát a Belügyminisztérium döntötte el, amely – 1910. október 29-i kelettel – 24 000 korona letétbe helyezési kötelezettséggel három évre Polgárnak ítélte a pozsonyi színházat. A zombori Igazság végig figyelemmel kísérte Polgár pozsonyi pályázatának lefolyását, s megjegyezte, bárki érkezen is hozzájuk a távozók helyébe, „nem lesz könnyű” a „nyomdokaiban járnia”. Azért sem, így a lap, mert Pozsonyban is az övé marad a legjobb erőkből szervezett vidéki társulat, amit az is bizonyít, hogy „Az igazgatók pozsonyi színészekre vadásznak”. (Ispánovics 2003, 451., 452. p.) Polgárnál kezdett például Szabadkán és Lugoson a Solymosi Elek színiiskolájából 1905-ben kikerült, pályája elején álló, eleinte „gyakorlóként”, majd jellemkomikusként foglalkoztatott Kabos Gyula, aki itt ismerkedett meg és barátkozott össze az ugyancsak akkoriban indult, egyébként „véletlenül” Érsekújváron született,¹² operetténekesi és siheder szerepekben alkalmazott Gózon Gyulával. Kabos „mindent eljátszik, amit rábíznak”, a „társulat mindenese” lesz, a komikus jelenetekben Gózonnal alkotnak nagyszerű s egyre közkedveltebb kettőst, mígnem ez utóbbi 1906-ban Nagyváradra ment Erdélyi Miklós színházához. Jelentős szerepet játszott továbbá Polgár a pályakezdő Hügel, azaz Hajnal Hajnalka, a későbbi Honthy Hanna indulásánál is, aki – miután első színpadi szerepeivel a budapesti Népoperában még kudarcot vallott – elfogadta Réti Istvánék színészügynökségének ajánlatát, és Pozsonyba szerződött, ahol rövid idő alatt a sajtó és a közönség kedvence lett. Réti ezután Debrecenbe közvetítette a primadonnát, mire Polgár 10 000 korona bánatpénz ajánlott fel Heltai Jenő színiigazgatónak (ez utóbbi nem azonos a jeles íróval), ha eláll a primadonna szerződésétől. Végül az Országos Színészegyesület döntött: a színésznő annál a direktornál marad, aki nagyobb gázsit kínál neki; a licitet végül Heltai nyerte 48 000 koronás ajánlatával.¹³

Polgárt gyakran érte a vád, mind a korabeli sajtó, mind a színháztörténet-írás részéről, hogy műsorában előnyben részesítette a könnyebb műfajokat, s kiszolgálva az igénytelenebb közönséget, az operettek és a daljátékok voltak túlsúlyban darabjaik

12 „...csak véletlenül születtem Érsekújváron. Esztergomban éltek szüleim, csak anyám szülei laktak Érsekújváron. Látogatóban voltak ott épp, amikor megszülettem. A bécsi gyors ablakából sokszor elnézegetem a kis szülőfalumat, és mindig meg akartam látogatni”, amire aztán sosem került sor. 25 éve színész Gózon Gyula. *Délibáb*, 1930. július 19. In Színészkiemeltár. Letöltve: 2012. január 17.

13 Kővári Orsolya: Honthy Hanna. *Terasz.hu*. Letöltve: 2012. január 17. – Honthy Hanna pozsonyi időszakáról, illetve Debrecenbe szerződéséről lásd Gál György Sándor életregényét is a primadonnáról: Gál 1973, 110–133. p.

között. Pedig a pozsonyi színházgazgatónak is – általában nézve a vidéki helyzetet – jelentős szerepe volt a fővároson kívüli operakultusz előrevitelében, a „vidéki operajátszás reneszánszának” 1910-es évekbeli elindításában. A Székely György főszerkesztette legutóbbi, 2001-es *Magyar színháztörténet* is kiemeli e vonatkozásban Polgár 1911–1912-es pozsonyi évadát, amikor is huszonnégy operát tűzött műsorára, amely „különlegesen gazdag operakínálat” „megelőlegezte” a vidéki operajátszásnak az 1910-es évek második felétől tapasztalható „reneszánszát”.¹⁴ (De a sajtó már Polgár 1909-es zombori évada kapcsán is elismerte, hogy az operettek mellett műsorával „nem akármilyen” operaválasztékot is kínál, s példaként erre a *Carment*, a *Hoffmann meséit*, A *trubadúrt*, a *Parasztbecsületet* és a *Bajazzókat* említette. – Ispánovics 2003, 450. p.) Persze ennek az általános és valóban egy magyarországi operareneszánsz felé mutató helyzetnek komoly színházpolitikai okai is voltak, amikor is a kulturális kormányzat az 1910-es évek elejére jelentősen – hozzávetőleg a négyszeresére – növelte a vidéki társulatok állami támogatását, sőt az operát játszó vidéki színházgazdákat még külön is szubvencionálta. Mindez a vidéki színházaknál egyféle igazgatói nemzedékváltással is egybeesett, melyet Szegeden Almássy Endre, Pozsonyban Polgár Károly, Kassán Faragó Ödön, Temesvárott Sebestyén Géza, Debrecenben Heltai Jenő testesített meg, akik „valamennyien feltűnő buzgalommal játszottak operákat”.¹⁵ Ezt a felívelést azonban az első világháború, majd az összeomlás megakasztotta, s „a vidéki magyar operajátszás elsőrangú központjai közül Pozsony, Kassa, Nagyvárád, Kolozsvár, Temesvár és Arad más (új) országok kötelékébe került, ahol a magyar operajátszás Trianont követően „néhány éven belül megsemmisült”.¹⁶

Polgár Károlyról és társulatáról a városi színházi bizottság is kedvező véleménnyel volt, így amikor 1918. január 27-én a bizottság ülésén – melyen a színházintézmény újabb három évre, 1921-ig szóló kérelmét tárgyalták – Szmracsányi György főispán a pozsonyi magyar színház államosítására: nemzeti színházzá való átminősítésére tett javaslatot, az ötlet általános tetszést aratott. A március 7-i bizottsági ülésen, melyen jelen volt a fővárosból ifj. Wlassics Gyula báró, a vidéki színház országos felügyelője is, már az a határozat született, hogy a javaslatot a rendkívüli Városi Közgyűlés elé terjesztik, s az ügyben fölveszik a kapcsolatot a budapesti kultuszminisztériummal is.¹⁷ Az 1887-ben épült (új) Városi Színházban Polgárék az 1917. szeptember 7-e és 1918. április 1-je közti fél éves téli évadot kapták Paul Blasel német társulatával szemben, s az övék volt a következő, 1918. szeptember 2-a és 1919. április 19-e közé tervezett évad is.

Tény viszont, hogy az 1918. szeptember 2-a és 1919. április 16-a közötti nyolcadik pozsonyi, városi színházbéli évadját Polgár nem a legjobb kondíciókkal kezdte meg, s

14 *Magyar színháztörténet 1873–1920 II. (7. Operajátszás vidéken)*, 778. p. – A szóban forgó évadban Polgár nem kevesebb, mint 56 operaestet tartott. Lásd: Kovács 1974, 17. p.

15 *Magyar színháztörténet 1873–1920 II. (7. Operajátszás vidéken)*, 778. p.

16 Uo., 779. p.

17 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 364–365. p. – A szlovák színháztörténet-írás egyébként a pozsonyi Városi Színház „nemzeti színházi” státuszba vételének tervében is a magyar dominanciátörekvések megnyilvánulását látja, hiszen a Városi Színházban ilyképpen „a német játékszín elvesztette volna a maga világosan körülhatárolható terét”. Jana Laslaviková idézi Bendik 2011, 39. p.

harminchárom színészből huszonkettő (!) volt az új tagok száma, s újonnan szerződött hozzá két karnagya, Albrecht Károly és Karácsonyi István. (Melléjük még tizennégy nő és tíz férfi kardalos is tartozott a társulathoz.) Teljesen újjászervezett és az itteni közönség számára jobbra ismeretlen nevekből álló csapata miatt sok bírálat érte; különösen a színésznői között volt sok az új tag (háromnegyedük!), s a pozsonyiak főleg Honthy Hanna „elengedését” nehezményezték, akinek innen, a Városi Színház színpadáról kezdett igazán felívelni – s persze már itt is a Csárdáskirálynővel – a magyar színészet és operett legragyogóbb fejezetei közé tartozó pályája. De Asszonyi Lászlón, Bérczi Gyulán, Faludy Kálmánon és Falus Imrén kívül a férfiak közt sem volt ekkor Polgárnak igazán meghatározó, erős tehetségű színész. Érdekesség viszont, hogy ekkor (még) nála játszott – s egyúttal a társulati titkári szerepet is betöltötte – Iván Sándor, aki később Faragó Ödön színházának titkáraként, még később kassai színgazgatóként tért vissza Pozsonyba. S ekkor került társulatához új operetténekes-komikus, Földes Dezső,¹⁸ aki két-három év múlva már a kassa-pozsonyi egyesített társulatot igazgatta, később pedig a Nyugat-szlovákiai Magyar Színház direktoraként 1938-ban az utolsó hivatásos magyar évadot tartotta Szlovákia fővárosában. Az évadkezdetre tehát, a – bár kissé igazságtalan – közönségvélekedés szerint Polgárnak nemhogy igazi primadonnája, hanem valamirevaló tenoristája, komikusa, naivája s „kedélyes apa” színésze sem volt még. S Polgár színházának válságáról szóltak a *Híradó* 1919. tavaszi vészjelzései is, melyek a pozsonyi magyar színészet „lezülléséért” kárhoztatták, felróva neki, hogy „a legbárgyúbb darabokat” szedte elő, ezért színházából hamarosan „tingli-tangli lesz”!¹⁹ S bár, mint említettük, Polgárékat korábban erős és friss opera-repertoárjuk (is) jellemezte, az 1918–1919-es évadban már kizárólag az operettek és daljátékok uralták színházát (a Csárdáskirálynőtől *A cigányprimásig* és *A cigánybáróig*, *A drótos-tóttól* *A legénybúcsúig*, a *Sztambul rózsájától* a *Mágnás Miskáig*, a *Gróf Rinaldótól* a *Tatárjárásig*), s egyedül csupán Mozart *A színgazgató* című egyfelvonásos vígoperája fért be – rögtön évadnyitó előadásként – a műsorukba. S kevés került prózai repertoárjukba a kortárs, illetve klasszikus magyar, valamint a világirodalom színvonalas(abb) szerzői/művei közül is; talán csak Bródy Sándort (*A szerető*), Herczeg Ferencet (*Kék róka*; *Árva László király*), Kárpáti Aurélt (*Kőműves Kelemenné*; Vajda Lászlóval közösen), Molnár Ferencet (*A doktor úr*), továbbá Katona Józsefet (*Bánk bán*), Jókait (*Az arany ember*), Madáchot (*Az ember tragédiája*), valamint Maxim Gorkijt (*Éjjeli menedékhely*) és természetesen Shakespeare-t (*Rómeo és Júlia*) említhetnénk itt. Elnézve Polgárék műsorát, szinte semmi nem utal abban a környező világ történéseire, sem szűkebb, sem tágabb értelemben. S ha valamely darabjuk mégis időszerű kérdést boncolgatott, mint például Bíró Lajos később nemzetközi sikerű és két ízben is megfilmesített, a háborút festő és az ezzel kapcsolatos erkölcsi dilemmákat feszegető *Hotel Imperialja*, az előtt – talán a köznyugalom megőrzése és a közvélekedés csitítása érdekében is? – a pozsonyi magyar sajtó állt értetlenül. Polgárék e darabját ugyanis pozsonyi

18 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 366–367. és 378–379. p. – A Pozsonyt járt társulatok névsorára, vendégművészeire és műsorára vonatkozó adatokat Ungváry Ferenc krónikás hitelű összefoglalójából a következőkben külön hivatkozás nélkül közöljük.

19 Uo., 376. p.

kritikusa nemes egyszerűséggel „egy tehetséges író eltévelyedésének” nevezte, melyben a darab szereplői közül „még Földes Dezső járt a legjobban: a 3-ik felvonásban – megvacsorázott!”.²⁰

S bár az év első fele és az 1917–1918-as évadjuk még viszonylag zökkenőmentesen, úgy-ahogy a szokásos körülmények között telt el, szeptemberben már minden forrongott, zajlott körülöttük (is) a városban. Igaz, február 22-én Polgárék a Vigadó valamennyi termét lefoglaló fényes színészbállal még a farsangot és pozsonyi téli évadjukat búcsúztatták, de lehet, egy kicsit talán már az elmúlt (elmúlóban levő) régi világot is.²¹ Hiszen a Pozsonyban is késlekedés nélkül berendezkedni kezdő új csehszlovák hatóságok színházi vonalon is több, a magyar színházra nézve hátrányos intézkedést vezettek be (elrendelték például az előadandó darabok előzetes bemutatását a helyi rendőrigazgatóságoknál, lehetetlenné tették új magyar[országi] darabok beszerzését stb.). Tehát 1919 januárjában már nem véletlenül kerültek be ezek a sorok valamelyik pozsonyi újságból Ungváry Ferenc krónikájába: „Annyi, de annyi változás... távozás... új és új tagok felvonulása, majd gyors lelépése – ez a mostani Társulat gyorsfényképe.” Úgyhogy Polgárék évadközbeni „mélyrepülését” végül az 1919. április 17-i évadzárás után a pozsonyi sajtó kénytelen volt azzal nyugtázni, hogy a közönség „a jövőben teljes értékű társulatot” szeretne, s nem engedi „elsekélyesedni a magyar színeszetet”.²² Nem számolva azzal, hogy a közeli hónapokban már nem a magyar színeszet „elsekélyesedése”, hanem pusztá léte lesz Pozsonyban – és Csehszlovákia-szerte – a tét. Páratlan, addig nem tapasztalt helyzet Polgárék számára: 1918 szeptemberében – bár zavaros időszakban, de – még a történeti Magyarország egyik előkelő és erős vidéki társulataként kezdték meg féléves őszi-téli évadjukat a koronázó Pozsonyban, hogy tavaszi évadjuk végén, 1919. április 8-án már egy új, addig nem létezett állam kisebbségi körülmények közé került, ezernyi nehézséggel küzdő és ugyanannyi retorzióval sújtott, kegyvesztett s jobb híján megtúrt társulata legyenek ugyanott, ám már mégis egy számukra új, ismeretlen városban: Bratislavában.

Főhatalomváltás, térfoglalás

Természetesen a város valamennyi lakosát – s ezen belül teljes német és magyar népességét – váratlanul és alapvetően felkészületlenül érte és ismeretlen kihívások elé állította az új helyzet. A változásokat a hódítók, az országszerzők szempontjából érzékelő csehszlovák – illetve cseh és szlovák – történetírás egészen a közelmúltig értetlenül és érzéketlenül tekintett az államalkotó nemzet tagjaiból egyik napról a másikra nemzetiségi sorba szorult, másodrendű állampolgárokká visszaminősített pozsonyi magyaroknak – és bizonyos értelemben a helyi németeknek is – az új állammal szembeni idegenkedésére, valamint nemzeti identitásuk és korábbi pozícióik meg-

20 Idézi: uo. – Vö. a helyi hírlapíró véleményét a darabról Schöpflin Aladáréval, aki a *Nyugatban* bár „patetikus tirádának” nevezte azt a „háború intézménye ellen”, végső soron mégis „Hatásos színdarabnak”, „Ízig-vérig teátrumnak” minősítette azt. Schöpflin 1918.

21 Lásd Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 407. p.

22 Uo., 376. p.

tartására irányuló igyekezetére.²³ Az utóbbi időben azonban a szlovák történetírás is egyre több példát szolgáltat a kérdés árnyalt(abb), az országváltással új politikai-gazdasági-társadalmi-kulturális körülmények közé került magyarok és németek helyzetének lélektanilag is érzékeny(ebb) megítélésére. Ilyen például többek között Soňa Gabzdilová tanulmánya, melyben az 1950. évi csehszlovákiai népszámlálás kapcsán szöveg arról, hogy az 1918-as államjogi változások a legjelentősebb mértékben a magyarokat sújtották, mivel az „új országhatárok egy részüket elszakították” a „magyar nemzet többi részétől”, és az új Csehszlovák Köztársaságban a korábitól teljesen eltérő helyzetben: „kisebbségi jogállásban” találták magukat, ami új, általuk addig nem ismert érzéseket – mint például a nemzeti sérelem vagy igazságtalanság érzését – váltotta ki bennük, s ami az államjogi értelemben vett új többségi társadalomba való beilleszkedésüket is alaposan megnehezítette. (Gabzdilová 2011, 264. p.) Michal Olejník ugyancsak érthetőnek tartja, hogy az új országhoz csatolt magyar népesség addigi „privilegizált helyzetének” megváltozását „negatívumként” élte meg, amit a Csehszlovákia és Magyarország közti „feszült viszonyt” is „kedvezőtlenül befolyásolt”, s ez együtt adta, hogy „a magyar kisebbség tagjai [...] hirtelen tűzhelyzetben érezték magukat”. (Olejník 2011, 67–68. p.) De Martin Bendik is arról értekezett nemrég, hogy miután „a Monarchia szétesését követően Csehszlovákia »nem államalkotó« nemzetiségei nem voltak abban a helyzetben, hogy kulturális, s főleg politikai önrendelkezési jogot követeljenek maguknak”, a „régii” pozsonyi németeknek és magyaroknak is – akik az 1910-es népszámlálás szerint a város lakosságának 82%-át tették ki – fokozatosan el kellett fogadniuk a változásokat, noha ez nem ment egyik napról a másikra. Azért sem, mert a városnak az újonnan alakuló államhoz való csatolása csupán az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel vált visszavonhatatlan tényré, és egészen addig bíztak abban, hátha erre mégsem kerül sor. Mi több, így Bendik, a fennmaradó, túlnyomóan szlovák nemzetiségű 18% sem mutatott különösebb vonzalmat az „emancipációs” törekvések iránt, s „az új rendtartást az őslakosok túlnyomó többsége az idegen hatalomként fellépő cseh »megszállók«” akarataként érzékelte.²⁴ Ilyképpen – érvelt tovább a szlovák színház- és zenetörténész – a város „»nem államalkotó« nemzetei (nemzetiségei) az adott időben érzelmileg nem fogadták el – és lélektani szempontból nem is fogadhatták el Csehszlovákiát a hazájuknak”, amihez az olyan események is nagyban hozzájárultak, mint „a város nevének Prešporokról Bratislavára történt, a városi képvi-

23 Pontosan fogalmaz ezzel kapcsolatban 1945-ben írt memorandumában Szalatnai Rezső: „A magyar sose volt nemzetiségi, nem ismerte a kisebbségi állapotot. Most azokhoz képest vált nemzetiséggé – hirtelen, átmenet nélkül –, akik nemrég még éppen a magyar állam keretében alkottak nemzetiséget. A magyarok bódultan állottak egy új élet új feladatai előtt. Ezeket a feladatokat vállalniuk kellett, hogy az önvédelemnek és önállításnak egészséges formáját élhessék, és megmaradhassanak magyarnak, s ugyanakkor pozitív legyen magatartásuk új hazájuk irányában is, amely egyszersmind magában foglalta a szülőföldjüket.” Szalatnai 2014, 23. p.

24 Bendik 2011, 39. p. – Jellemzően fogalmazott Pozsony ekkori nemzetiségi összetételével kapcsolatban Ladislav Lajcha, amikor azt írta, hogy azon „a háború utáni első években szembe-tűnően [’výrazne’ – T. L.] kiütöközt a múlt öröksége”. Lajcha 2000, 14. p.

selő-testület és a lakosság megkérdezése nélküli megváltoztatása”, továbbá „a pozsonyi [»prešporoki« – T. L.] Erzsébet Tudományegyetem felszámolásának kulturálatlan [»nekultúrny« – T. L.] eljárása” és tanárainak „rendőri felügyelet alá helyezése” volt, vagy amilyenek főleg az 1919. február 12-i, a Vásártéren tüntető s a városnak önrendelkezési jogot követelő tömeg elleni, kilenc halálos áldozattal járó legionáriusi sortűz is számított.²⁵

A történet másik oldala, hogy a szlovák fővárossá előléptetett – többnyelvű, többkultúrú – városban a (cseh)szlovák (hivatásos) színjátszás több okból is csak viszonylag nehezen tudott megszerveződni (ilyen volt például: a szlovák hivatásos színjátszói bázis teljes hiánya, a jelentősebb helyi, szlovák nyelvű műkedvelő játékszíni hagyományok elégtelen volta, valamint a város nemzetiségi rétegződése, azaz a szlovákok pozsonyi lakosságon belüli elenyésző aránya, súlya stb.). És ez annak ellenére is így volt, hogy a német és a magyar színjátszókon kívül alkalomadtán – egyéb, más nyelvű együttesek mellett – Pozsony időről időre például cseh társulatoknak is már régebbtől színpadot adott. Hogy egészen 1918-ig a szlovák színjátszás pozsonyi kialakulásához nem voltak adottak a feltételek, annak fő okát Martin Bendik nem kis részt a szükséges társadalmi közeg – egy jelentősebb kulturális erőt képező szlovák népesség, illetve polgárság – hiányában látta. Ráadásul szerinte a város szlovák lakossága „láthatóan nem azonosult a szlovák nemzetébredők törekvéseivel”, s az északi területek műkedvelő színházi kezdeményei a pozsonyi szlovákokra semmilyen hatással nem voltak, és meg sem kísérelték, hogy saját színtársulatot alakítsanak. (Ennek folytán a magyarosítási törekvések célkeresztjében Pozsonyban elsősorban a német lakosság, illetve nyelv és kultúra állt, bár – teszi hozzá Bendik – annak kedvezőtlen hatásait a többi helybeli nemzetiség is érzékelte. – Bendik 2011, 40–41. p.) A szlovák nemzeti színjátszás megteremtésére, megszervezésére éppen ezért szükségszerűen került sor cseh segédlettel, illetve prágai irányítással, amibe persze a felkészült szlovák szakemberek és (szín)művészek hiánya mellett a csehszlovák nemzeteszme mindenre rátelepedő koncepciója is erősen belejárt. Az ún. csehszlovákizmus, azaz a „csehszlovák nemzetegység” eszméje mögött kezdetben részben azt a történeti szükségszerűséget is látni kell, miszerint az „az államalapítók számára kulcskérdéssé vált, mivel ha elismerték volna a szlovákokat önálló nemzetnek, a németiség lélekszámával szemben a szlovákság is kisebbségbe kerül”, de kisebbségbe kerülnek a csehek is az új köztársaság többi nemzetiségének összlétszámához képest. Azaz elkerülhetetlen volt, hogy a *csehszlovák állameszme* a *csehszlovák nemzet eszméjére* épüljön rá. Ugyanekkor Szlovákia autonómiája sem kerülhetett ekkor még szóba, nehogy az „veszélyes precedenst teremtsen a német és a magyar kisebbség számára”. (Vašš 2011, 319–320. p.) Egyidejűleg a cseh expanzió és hatalmi törekvések számára a Szlovákiának megszerzendő felső-magyarországi területek a terjeszkedés lehetőségét is jelentették, és Szlovákiát is afféle gyarmatnak tekintették. Ezzel viszont hamar szembekerültek a szlovák nemzeti és önállósodási törekvésekkel, és elég

25 Bendik 2011, 39–40. p. – A magyar olvasó számára kevésbé ismert, hogy március 4-én hasonló, az új hatalom erődemonstrációját szolgáló, s jóval több halálos áldozatot követelő sortűzekre a cseh országrészekben – Karlovy Varyban, Liberecben és másutt – a németek ellen is sor került. Uo.

komoly összetűzésekre került sor a csehek erősen liberális szemlélete és törekvései, valamint a hagyományosan vallásosabb szlovák gondolkodás között.²⁶

Mindenesetre a berendezkedő új (állam)hatalom – miként a Csehszlovákiához került országrészekben mindenütt – Pozsonyban is elkezdte birtokba venni a magyar (és német) színházot otthonait, bázisait. Ami nem ment könnyen. Eleinte az új, formálódó államirányítás egy cseh színtársulatot, Bedřich Jeřábek – nem túl erős – Hradec Králové-i Kelet-csehországi Színházát volt kénytelen Pozsonyba és az újonnan bekebelezett területekre küldeni a (cseh)szlovák színházszínház meghonosítására 1919 nyarán, ám az e célból létrejött színházbérlelői konzorcium elég nehezen tudott csak időpontokat biztosítani előadásai számára.²⁷ Miután azonban első szlovákiai turnéja során tapasztalatra tett szert a „terepmunkában” s a hely- és közönségismeretét illetően, s emellett „stabil együttese, repertoárja és színházi felszerelése” is volt, 1919. szeptember 27-én ő kapott megbízást a Szlovák Nemzeti Színház létrehozásának előkészítésére, s első évadának megnyitására „a magyar–német–cseh–szlovák Pozsonyban”. Amihez viszont annál céltudatosabban fogott hozzá, s bár a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet (Družstvo SND – T. L.) 1919. november 8-án tartotta meg alakuló közgyűlését, Jeřábek például már szeptember 21-én felszólította a város főjegyzőjét, hogy „minden ellenszolgáltatás nélkül” vegyen el 14-14 napot a magyar, illetve a német együttestől, sőt december hóra is igényt tartott a Városi Színház épületére. (Lajcha 2000, 7–9. p.) Ám amikor 1920. március 1-jén Bedřich Smetana A csók című operájával a Kelet-csehországi Színház előadásában megtartotta első bemutatóját a cseh erőkből, cseh művészekből álló Szlovák Nemzeti Színház, az új hatalom először csak fél évadot tudott számára kiharcolni a Városi Színház igénybeosztásából; a másik öt hónap Polgár Károlyké és Paul Blaseléké maradt.²⁸ Ezzel kapcsolatban Ladislav Lajcha is hangsúlyozza, hogy „A Szlovák Nemzeti Színház történetének első éveire a színházépületért folytatott harc nyomta rá bélyegét”.²⁹ Más fogalmazásban:

26 Lásd ezzel kapcsolatban bővebben, többek közt, a pozsonyi *Híradó* egykorú példaanyagát feldolgozó Filep Tamás Gusztávot is: uő: 2010, 143–146. p.

27 Annak ellenére, hogy Szlovákia teljhatalmú minisztere, dr. Vavro Šrobár már 1919. május 14-én levélben biztosította dr. Viktor Dušek zsupánhelyettest a konzorciumnak a pozsonyi színház bérbe vételével kapcsolatos memoranduma ügyében, s már itt a júliusi, augusztusi, szeptemberi hónapokat javasolta Faragó színtársulatának, jóllehet ekkor még ki sem írták a Városi Színház magyar idényére vonatkozó pályázatot. Lajcha 2000, 7. p.

28 1919-ben a jelentős német (bécsi) színházi dinasztiából származó és gazdag külföldi tapasztalatokkal bíró Blaselt a nemzetközileg is jegyzett, Max Reinhardtal is szoros kapcsolatot tartó dr. Rudolf Beer brünni német színtársulata váltotta, s tartott német évadot Pozsonyban. Cesnaková-Milchalcová 1981, 112. p., illetve Bendik 2011, 44. p.

29 Lajcha 2000, 15. p. – Egy korábbi, még 1970-es évekbeli értelmezés a szlovák színházszínház „szomorú fejezetének” tudja be a legelső évadbeosztásokat a pozsonyi Városi Színházban a Szlovák Nemzeti Színház és a kisebbségi társulatok között, amikor is a városi közgyűlésnek „a magyar és a német burzsoázia tagjaiból” verbuválódott képviselői „nem szívesen támogatták az újonnan létrejött szlovák hivatásos színházat”, és „sem anyagilag, sem megfelelő idénybeosztással” nem segítették azt. Galandová 1979, 36. p. – De például a *Slovenský denník* kommentátora is „alamizsnának” vélte, hogy a színházi bizottság – a magyar, illetve a német színház öt-öt hónapja mellett – először csak két hónapot szánt a szlovák színháznak. Almužna mestského divadla Slovákom? *Slovenský denník*, 1919. május 6., 4. p.

Jeřábeknek jutott osztályrészül megtörni „a német–magyar színházi monopóliumot, és az első köztársaság új rendszerének képviselőjében behatolni a pozsonyi Városi Színház épületébe”. (Lajcha 2000, 8. p.) Hamarosan azután annál gyorsabb ütemben és annál erőszakosabban folytatódott a szlovák színházi élet megteremtése, illetve tereinek biztosítása, szervezetének, intézményeinek kiépítése.³⁰ A Szlovák Nemzeti Színház megalakításának feladata, mint azt Martin Bendik szellemesen összefoglalta, egyenesen abszurd volt: létrehozni egy szlovák színházat „egy cseh együttesrel, egy fejlett német és részben magyar színházi kultúrájú városban, ahol is húsz éven át problémát okozott annak elszlovákosítása”. (Bendik 2011, 42. p.) Ezzel egybevághat Ladislav Lajcha elemzése is, aki szerint Šrobár azért egyezett bele Jeřábek együttesének Pozsonyba telepítésébe, „mert nem látott más lehetőséget arra, hogy azonnali hatállyal egy új színházi szervezetet [‘telo’ (testet, szervezetet) – T. L.] ékeljenek be [‘vklínit’ – T. L.] az elnémetesedett és elmagyarosodott Bratislavába”, miközben persze tudatában volt e megoldás ideiglenes voltának. Jeřábek küldetése tehát, a színházi célok mellett nem kis részben politikai jellegű volt, „nagyon pontosan körülhatárolt magyarellenes és németellenes” éllel, mely összefüggésben másodlagos volt, hogy a Szlovák Nemzeti Színház színpadán „csehül vagy szlovákul játszanak-e”. (Lajcha 2000, 9. p.)

Másutt viszont Bendik már azt emeli ki a város színháztörténelmének 1920–1930-as éveiből, hogy szerinte aligha volt Európában még egy színház, ahol egyugyanazon színpadon négy együttes váltotta volna egymást, négy különböző nyelven (németül, magyarul, szlovákul és csehül) tartva előadásait. Vagyis a város egyedülálló színházi élete is a maga rendkívül összetett fejlődéstörténetét tükrözte, mely három nemzet (nemzetiség) együttélésén alapult, s amely helyzetnek azután az 1938-ban, majd az 1942–1944 közötti, végül pedig az 1945–1946-ban lezajlott „etnikai tisztogatás” vetett véget végérvényesen. (Bendik 2011, 46. p.)

Az 1918–1919-ben létrejött és határok közé szerveződött Csehszlovák Köztársaság tehát nagy hagyományokkal, jól kiépített szervezettel, megfelelő erőkből álló társulatokkal, jól felszerelt színházépületekkel bír, kiterjedt társadalmi támogatottságú magyar nyelvű játékszíni kultúrát kapott örökül – ajándékul? – a trianoni békediktátumot kiereszkoló politikusoktól, hatalmi érdekszövetségektől. Ugyanekkor az új ország két államalkotó nemzete egyikének, a szlovákságnak, történelme során először sikerült elérnie – még ha az elején a cseh törekvések árnyékában és többé-kevésbé korlátozott értelemben is –, hogy államszervező erővé váljon, s önálló nemzeti léte valamennyi

30 Jana Laslavíková egyenesen a sors iróniájának nevezi a Városi Színház épületének a Szlovák Nemzeti Színház általi kisajátítását és nevének átkeresztelését, hisz egy évvel korábban a város vezetője, illetve a magyar kormány még Polgár Károly magyar nyelvű társulatának nemzeti színházzá történő átminősítését tervezte. Laslavíková 2016.

31 Lásd ezzel kapcsolatban pl. Vašš 2011, 323. p.: „Az első Csehszlovák Köztársaság fennállása idején kapcsolatban a szlovákok mind polgári, mind politikai értelemben éretlenek voltak [‘nezrelí’ = éretlenek, fejletlenek – T. L.]. A demokrácia azonban meggyorsította a modern polgári állam kereteinek kiépítését. Az első Csehszlovák Köztársaság demokratikus viszonyai erőteljesen hatottak a szlovák nemzeti tudat fejlődésére, aminek következtében a szlovákság az 1930-as évekre modern politikai nemzetté vált...”

vonatkozásában megkezdje felsorakozását a fejlett európai nemzetekhez.³¹ Ehhez azonban csaknem minden területen az alapok megteremtésére, kiépítésére volt szükség, így a nemzeti nyelvű színjátszás vonatkozásában is.³² Olyannyira, hogy kezdetben széles társadalmi bázisra épülő szlovák színházi közönség sem volt, ami külön gondot jelentett az 1918 utáni első szlovák színházszervezők és színházak számára. Ebben a helyzetben, az ország kikiáltását, határainak megállapítását és nemzetközi elfogadtatását követően – az új hatalom berendezkedésével, közigazgatási hálózatának megteremtésével párhuzamosan – szinte kézenfekvő volt, hogy a (cseh)szlovák hatóságok kiemelt célja a magyar színészet visszaszorítása, nehezen megszerzett társadalmi presztízsének lerombolása, szakmai-anyagi-infrastrukturális háttérének megsemmisítése, elvárható teljesítményének lehetetlenné tétele lesz.

A hivatalos álláspont szerint azonban az országban továbbra is szabadon és állami támogatással építhették kultúrájukat az itt élő nemzetiségek. És ez képezte a szlovák színháztörténet-írás kiindulópontját is; Milena Cesnaková-Michalcová monográfiája például büszkén hirdeti, hogy a pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház, valamint további együttesek létrejötte után sem szűntek meg „Szlovákiában sem a német, sem a magyar színtársulatok”, melyek „sokéves tevékenységükkel gyökeret vertek városaink kulturális életében”. Sőt, „a Csehszlovák Köztársaságnak nem is volt szándékában elvenni a nálunk élő nemzeti kisebbségektől az anyanyelvű színjátszás lehetőségét”. Ellenkezőleg, írta, „szubvencionálta és néha egészen érthetetlen jóindulattal támogatta az idegen társulatokat, amelyek e nélkül nem is lettek volna képesek fennmaradni”.³³ Ráadásul mindhárom (cseh)szlovákiai magyar színház – 1928-tól a nyugat-szlovákiai, a kelet-szlovákiai, valamint a kárpátaljai –, annak ellenére, hogy a Csehszlovák Köztársaság szubvencionálta őket, „zömmel a budapesti színházak darabjait tartotta műsorán”, és a színháztörténész szerint fellépéseikhez is ingyen jutottak hozzá egy-egy város színházához, játszóhelyéhez.³⁴ Hasonló az álláspontja – főként Pozsony vonatkozásában – az egyik legjelentősebb szlovák színháztörténésznek, Ladislav Lajchának is. A régi pozsonyiak, őslakosok („starousedlíci”), akik „szorongva figyelték, hogyan rendezkedett be a városban az új államigazgatás, hogyan hatolt be a cseh és a szlovák nyelv a hivatalokba, ahonnan a két nyelv: a német és a magyar kiszorulóban volt”,

32 A helyzet bonyolultságát jelzi, hogy bizonyos szlovák körök és erők az 1923-as esztendő végére már a (cseh)szlovák színház „elszlovákosításának” igényével álltak elő. Ebből a szempontból nem volt könnyű helyzetben a Szlovák Nemzeti Színház igazgatója, Oskar Nedbal. Egyfelől ugyanis szlovák részről éles támadások érték cseh volta miatt, s kevesellve a színház szlovák nemzetiségű művészeinek, illetve a műsoron tartott eredeti szlovák színművek számát. Másfelől viszont Nedbal nem győzte hangsúlyozni, hogy természetesen szlovák színdarabokat is szívesen bemutat, csak hozzanak neki, s hogy a Szlovák Nemzeti Színház ajtaja is mindig nyitva áll a „szlovák nyelvet bíró színészek” előtt, vagy akik megígérik, hogy „a lehető leg-rövidebb időn belül megtanulnak szlovákul...” Hoza, 1953, II., 32–33. p.

33 Cesnaková-Michalcová 1981, 111. p. – Ugyanezt csaknem negyedszázad elteltével is csaknem szó szerint megismételte, lásd uő: 2004, 122. p.

34 Cesnaková-Michalcová, 1981, 112. p. – Ez az álláspont és érvrendszer jelenik meg a máig legteljesebb szlovák színházművészeti lexikon „Magyar színházi társulatok” (‘Maďarské divadelné spoločnosti’) szócikkében is. *Encyklopédia dramatických umení Slovenska 2. M–Ž*, 15. p.

eleinte szerinte sem fogadták jóindulattal a csehszlovák színház gondolatát, amit a cseh, illetve szlovák előadások iránti érdektelenségük is igazolt. (Lajcha 2000, 11. p.) (Vö. Bendik véleményével a város szlovák lakosságának arányáról, társadalmi rétegzettségének hiányosságairól, valamint a szlovák játékszín iránti törekvésekkel szembeni, történetileg is igazolható érdektelenségével.) Egyébként is – írta Lajcha – ez a közönség a budapesti és bécsi vendégművészeket sűrűn szerepeltető „zenés színházat” részesítette előnyben; igaz, a magyar és a német színházi hagyomány mélyen meggyökerezett a pozsonyi színházlátogatók tudatában, akik „a csehszlovák színház megjelenését egyenesen saját kulturális érdekeik fenyegetéseként” fogták fel. Ezért az sem csodálható, ha a „pozsonyiak és a városi tanácsban ülő képviselőik támogatásától bátorított német és magyar színházigazgatók a színiidény egyharmados elosztására tartottak igényt”. A pozsonyi „tehetős” németek és magyarok pedig bármit készek lettek volna megadni ez előadásokért, sőt az is „nyílt titok volt, hogy a vendégfellépéseket a budapesti hivatalok is nagyvonalúan támogatták”, amivel Lajcha szerint „azt a meggyőződést igyekeztek erősíteni, hogy az 1918-as esztendő nem jelent végleges megoldást”.³⁵ Ezért szlovák részről úgy vélték, hogy a pozsonyiak e „tüntető részvétele” a magyar nyelvű előadásokon, valamint a csehszlovák előadásokkal szembeni „passzív rezisztenciája” a Szlovák Nemzeti Színház és egyáltalán az „új politikai rendszer” bojkottálását is jelentette egyúttal.³⁶ Viszont amit a (magyar) köztörténelmi emlékezet és (szak)történetírás Pozsony kapcsán három (sőt több) nemzet(iség) (évszázados) békés együttélésének példaként emleget, és az első Csehszlovák Köztársaságot is bizonyos, a nemzetiségeket is megillető, a környező országok gyakorlatához, s főleg Magyarországhoz képest nagyobb demokratikus jogok (parlamentari képviselet stb.) államként jelenítette meg, esetünkben, legalábbis pozsonyi játékszíni vonatkozásban, kissé más fénybe is kerülhet. Hiszen bár kezdetben – de valószínűsíthetően más esetekre is érvényesen – a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet is háromnyelvű hirdetemény formájában tette közzé részvényjegyzési felhívását, aminek magyarzatát a színháztörténész az adott demográfiai viszonyokból, a lakosság nemzetiségi összetételéből fakadó szükségszerűségben látta, ugyanis ha az volt a cél, hogy arról „Pozsony város lakossága tudomást szerezzen, nem volt más lehetőség”. Másutt Lajcha azt is beismeri, hogy Pozsony „egyáltalán nem volt felkészülve az új, államfordulat utáni kulturális és színházi hivatása” betöltésére, ahol „csak igen lassan változtak meg a viszonyok a szlovák színház javára”. Vagyis a ténylegesen „szlovák Szlovák Nemzeti Színház vágyképe és a fennálló valóság között valóban sokszor éles ellentét feszült”. (Lajcha 2000, 110–111. p.) Martin Bendik pedig azt ismeri el egy helyütt, hogy „a színház a hatalom új képviselőinek kezében igen fontos eszköznek bizonyult

35 Állítását viszont Lajcha ezúttal elmulasztja dokumentumokkal alátámasztani.

36 Lajcha azt is nehezményezte továbbá, hogy 1921. január 22-én egy nyilvános gyűlésen a városi színházbeli színházi idény elosztásával kapcsolatban a helybeli „németek és magyarok kulturális jogaik korlátozása ellen” kezdtek tiltakozni. Uo., 14. p. – Ezért, illetve a városi tanács német és magyar többségű összetétele miatt, szögezte le Lajcha, „Hasonlóképpen, ahogy a cseh és a szlovák elemnek úgy kellett bevennie magát [„vklinit” – T. L. megj.] a színház épületébe, a városi tanácsban is hódítóként [„dobyvatel” – T. L. megj.] lépett fel. Lajcha 2000, 53. p.

Prešporok elszlovákosításában”. (Bendik 2011, 40. p.) Vagyis, állítja Cesnaková-Michalcová is, „a Szlovák Nemzeti Színház megalakítása az Osztrák–Magyar Monarchia szétesése után a soknemzetiségű Pozsonyban kizárólag politikai tett volt”, hiszen a szlovákok korántsem érezték annyira szükségesnek, hogy legyen egy saját nemzeti színházuk, mint a csehek, s „a közönség kezdetben igen csekély érdeklődést mutatott a szlovák színház iránt”. (Cesnaková-Michalcová 2004, 237. p.) Lajcha pedig másutt, levéltári források alapján arról is beszél, milyen éles összetűzésekre, vádaskodásokra, egymás elleni kirohanásokra és bárdolatlan gyalázkodásokra került sor a városi tanács ülésein a szlovák, illetve az újszülött nemzeti kisebbségük érdekeit védelmező, többségében német és magyar képviselők között – például színházi ügyekben is. (Lajcha 2000, 7–8. p.)

„Kisebbségi jogállásban”

A Csehszlovákiában maradt, a korábbiakhoz képest alaposan összezsugorodott, sőt szüntelenül tovább zsugorodó játéktérre szorított direktoroknak, társulatoknak az új körülményekhez alkalmazkodva, az ellenük foganosított sorozatos intézkedések közepette kellett tehát biztosítaniuk működésük, *működhetőségük* legszükségesebb feltételeit – így Pozsonyban is. Vagyis mindenekelőtt megfelelő szerkezeti és szervezeti keretekre, anyagiakra (ha lehet, szubvencióra), felszerelésre, színészekre, műszaki és segédszemélyzetre – s ezek utánpótlására – és főleg folyamatos fellépési lehetőségeket jelentő játékhelyekre, valamint – legelső sorban – nézőkre volt szükségük. Természetesen mindebbe belejátszottak a nevezett színi direktorok s a mögöttük és színtársulatuk mögött álló, a színházban magától értetődően üzetet is látó erők anyagi szempontjai, érdekeltségei is, ami egyúttal éles és kíméletlen, „minden sarat, piszkot felkavaró pozícióharc” (Kováts 1974, 24. p.) színterévé tette az első két évtizedben a csehszlovákiai, illetve a pozsonyi magyar játékszínt, ami azt célozta, hogy a mindenki számára egyre nehezedő körülmények között minél előnyösebb helyzetet teremtsenek és minél nagyobb területet biztosítsanak a maguk és a társulatuk számára. Ezek az ellenérdekeltségek, valamint a legalapvetőbb – és egyre nehezebben bebiztosítható – létfeltételekért való elkeseredett küzdelem, illetve állami marginalizálásuk, az, hogy a magyar színészeket egy-két hónapos, illetve állandóan szűkülő játéklehetőségeiket leszámítva Pozsonyból is, Kassáról is kiszorították, s rosszul felszerelt vidéki színpadokra, elvárásaiban, igényeiben, igényességében és ízlésében a pozsonyinál és a kaszainál vegyesebb közönségre kényszerültek, a pozsonyi magyar játékszín színvonalának, esélyeinek fokozatos hanyatlását is jelentették egyben. Turczel Lajos *Két kor mezsgyéjén* című szellem- és művelődéstörténeti monográfiájában már az 1960-as évek derekán összefoglalta a szlovenszkoji magyar színeszet e marginalizálását célzó központi törekvések legfőbb elemeit, melyek közt első helyen említette az állami költségvetésből ennek támogatására jutó „jelentéktelen összegeket”, a kisebbségi társadalom áldozatkészségére és közadakozására utaltságát, a magyar társulatokra nézve előnytelen színiidényeket, „a magyarországi színészek szerződötetésének korlátozottságát”, a „helyi színészképzésre irányuló kérelmek elutasítását”, a Szlovenszkoji Magyar Színpártoló Egyesület létrehozása elé gördített akadályokat, majd tevékenységének korlátozását stb. (Turczel 1967, 137–140. p., különösen: 137–138. p.)

Ráadásul Pozsony – az 1920-as évek végére, illetve az 1930-as évekre élénk és – közép-európai viszonylatban a progresszív törekvéseknek is nem egy tekintetben teret adó, feltörekvő, mozgalmas és dinamikus színházi életet kezdett élni, amit Ladislav Lajcha többek közt annak a „tökéletes kozmopolita környezetnek” is tulajdonított, „melyben a zsidó elem keveredett a némettel és a magyarral, a szlovákkal és a csehvel”. Továbbá, mint már volt szó róla, „ugyanazon a színpadon hétfőn németül játszottak, kedden magyarul, a többi napokon csehül és szlovákul, a külföldi vendégszereplők az operaelőadásokban olaszul, franciául, németül és oroszul énekeltek”, ami azt is jelentette, hogy „nemcsak nyelvek, hanem hatások és stílusok” is keveredtek itt, a kultúráknak e találkozásában. (Lajcha 2014, 3. p.) Márpedig ebben a környezetben a szinte teljes mértékben Budapest-központú, a kabaré-, népszínmű- és operettkultúrát előnyben részesítő magyar társulatok műsorukkal, előadásaikkal, játéktípusukkal – a maguk anakronizmusával – már eléggé elszigetelődtek, s mindjobban kisodródtak a város színházi történéseinek a peremére. Ami a közönség(szervezés) szempontjából is rendkívül kockázatos volt, hiszen a nézők igényeiknek és ízlésüknek megfelelően válogathattak a városban szereplő, különböző nemzetiségű és nyelvű színházak „gazdag kínálatából”. Amit a közeli, egy kis villamosozással könnyen elérhető – s ezenkívül Pozsonyban is rendszeresen fellépő, kiváló művészeket foglalkoztató –, színvonalas bécsi színházak is tovább szélesítettek. Vagyis, mondja a szlovák színháztörténész, Pozsonyt színházi szempontból ez évtized(ek)ben példás nyitottság jellemezte, mely dinamizmust azoktól is elvárta, akik lehetőséget kaptak arra, hogy a Városi Színházban szerepeljenek.³⁷

Az egyébként már az elején kiderült, hogy az említett pozícióharcnak a két leglényegesebb eleme, két legfontosabb érdekeltje – legalábbis kezdetben – a nagyjából egyforma játékerőt és művészi színvonalat képviselő pozsonyi és kassai társulat, illetve direktoruk: Polgár Károly és Faragó Ödön lesz. Bár ahogy Martin Bendik látja – ellentétben a kassai társulat javára elfogultabb Kováts Miklóssal –, a két színingazgató közül a pozsonyi magyar színjátszás színvonalát évekre megszilárdító Polgárnak volt erősebb társulata, és nívósabb előadásokat is tartott, mint Faragó. Igaz viszont, teszi hozzá, Polgár sikerét nem kis mértékben annak is köszönhette, hogy a budapesti főhatóságok politikai okból – mivel nem hagyhatták a pozsonyi magyar színházat „csődbe jutni” –, egyfelől a legnevesebb fővárosi színészek gyakori itteni szerepeltetésének támogatásával, másfelől külön szubvenciók biztosításával is kiemelten segítették. (Bendik 2011, 45. p.)

Az tagadhatatlan, hogy Polgár és Faragó közül ez utóbbi ocsúdott fel először, és nyitott, kétségtelenül nagyobb reálpolitikai érzékkel szélesebb frontot színháza és társula-

37 Uo. – Ez egyúttal azt is jelentette Ladislav Lajcha szerint, hogy a szakmát épp csak tanulni kezdő, fiatal szlovák színészeknek és rendezőknek szinte nem is kellett külföldre menniük az „európai színház” után, hanem az „európai színházművészet” jött el hozzájuk Pozsonyba. S volt ennek egy további vonatkozása is: míg ugyanis – a pozsonyi játékszín történéseit ez időben előadásról előadásra figyelemmel követő, pozsonyi színházi beszámolóit magyar és német nyelven egyaránt publikáló Holly Jenő ismertetései szerint a helybeli német társulatnak sikerült lépést tartania kora színházának törekvéseivel, addig a magyar színingazgatók „csődöt mondtak” e tekintetben. Lajcha 2015.

ta – s persze, még ha áttételesen is, s amely küldetés korábban nem terhelte őket, a (cseh)szlovákiai magyar színjátszás – jövőjéért. Faragó a századforduló, illetve a két világháború közötti korszak vidéki színjátszásának – színészként, rendezőként, társulatszervezőként, színházigazgatóként, színházi szakíróként egyik – a fővárosban is becsült jelentős alakja. 1876. július 21-én született Adonyban, s már gyermekkorában diákéletről szóló előadásokat rendezett a késmárki polgárban; a színiakadémiát 1896-ban végezte el. Előbb falusi színész volt Beke Gyula vándortársulatánál, majd Rakociczay Pál társulatának lett egyik vezető színésze; játszott Nyíregyházán, Szegeden, a magyar fővárosban a Budai Színkörben, a pesti Tarka Színpadon, később a Népoperában, később az Andrássy úti Színházban, továbbá Debrecenben, Kassán, Brassóban (itt színházat építtetett), Kolozsvárott (ahol színiiskolát is nyitott), azután ismét Szegeden; bekapcsolódott az Országos Színészegyesület munkájába, 1911-ben az első vidéki színházi rendezőként németországi ösztöndíjban részesült; 1945 után Budapesten a Művész Színházban és a Nemzeti Színházban kapott szerepeket; hagyatéki iratanyaga, feljegyzései, naplói, visszaemlékezései a 20. század első fele magyar játékszínének tanulmányozásához megkerülhetetlenek (*Írások és emlékek* című 1933-as könyvének előszavát például Márai Sándor írta). Az 1918–1919-es államfordulat után Kassán maradván, a szándék, hogy színidirektorként-vállalkozóként az új körülmények között is minél előnyösebb helyzetbe kerüljön – akár az eseményeket rugalmatlanabban, sértődöttebben követő, a berendezkedő új hatalomnak kevesebb engedményt tevő Polgár,³⁸ valamint a többi kisebb szintársulat rovására is –, nyilvánvalóan keveredett Faragóban a vággyal, hogy az új körülmények között is lehetőség szerint minél többet megőrizzen a magyar színjátszás pozícióiból és tekintélyéből. E kettő érdekében úgy döntött, hogy egyszerre több vasat is tart a tűzben, és Kassán is, Pozsonyban is, sőt Prágában is – szlovák és cseh színházi és kormányzati körökben egyaránt – szövetségeseiket keresett magának. Martin Bendik szintén Faragónak az „új viszonyokhoz” való jobb „alkalmazkodóképességével” magyarázza, hogy a hatóság mellette döntött. (Amiben valószínűleg repertoárjának cseh operákkal és színművekkel való gyors feltöltése is szerepet játszott [Čapek *R. U. R.*-ja – s még további három darabja – mellett például a csehszlovák iskola- és nemzeti népművelésügyi minisztériumnak a szlovákiai színházi élet megszervezésével és felügyeletével megbízott tanácsosa {„sekční šéf” – T. L.}, a prágai Nemzeti Színház prózai társulatának vezetője, Jaroslav Kvapil *Bárányfelhők* című színművét is bemutatta.) Polgár viszont már – a szlovák színház- és zenetörténész szerint is – sokkal kevésbé volt „lojális” az új államhoz. (Bendik 2011, 45. p.) Ekkorra ugyanis már az a szándék is világossá vált a kormányzat részéről, hogy Szlovákiában csupán egyetlen – pozsonyi–kassai színikerületet – „tart előnyösnek”, ezért csupán egy államilag szubvencionált, hivatásos magyar társulatot engedélyeznek, ezzel is gyengítve mind a

38 Erre utalnak dr. Kossov Jenő (Eugen), a pozsonyi zeneakadémia igazgatójának a szavai is – akinek kezébe a „város, illetőleg a hatóság [...] a színház ügyeinek sorsát” letette –, aki kijelentette, hogy Polgár „semmi esetre nem maradhat” színiigazgató, mivel túlságosan „erősza- kos” volt és úgy vélte, hogy „ő diktálhat a csehszlovák hatóságoknak”. Faragó Ödön: *A szlovákszlovák és ruszinszlovák magyar színházat 25 éves története. 1918. évtől a szovjet felszabadítási harcokig*, 42. p.

pozsonyi, mind a kassai, azaz: a szlovenszkói magyar színjátszás pozícióit. Értésülve erről Faragó, dr. Jaroslav Kvapilnak is kifejtette, hogy „itt legkevesebb három-négy magyar színtársulatnak megélhetését kell biztosítani az államnak: a magyarok ettől a kulturális joguktól el nem eshetnek”. És már 1919 februárjában rögtön be is nyújtott egy, a szlovákiai magyar színészet jövőjét taglaló emlékiratot Szlovákia teljhatalmú miniszterének, dr. Vavro Šrobárnak, mely ugyan öt kerületre osztotta (volna) a (Cseh)Szlovákiában maradt magyar társulatok szóba jöhető játékhelyeit – ezzel is biztosítani akarva az itteni trüppök jövőjét –, a kassai és a pozsonyi színházat viszont közös igazgatás alá kívánta vonni. Tette ezt azzal az alig leplezett szándékkal (is), hogy az esetben, ha a hatóságok mégis egyetlen magyar színház működését engedélyeznék, valahogy biztosítsa a kassai társulat hegemoniáját, előnyét Pozsonnyal szemben. Faragó javaslata a következő volt: „1. Kassa–Pozsony, egy színigazgató. 2. Eperjes és az összes szepesi városok. 3. Komárom, Érsekújvár, Nyitra, Nagyszombat. 4. Losonc, Rimaszombat, Léva, Besztercebánya stb. 5. Társulat a kisebb helyekre, engedélyezett színigazgató vezetésével.”³⁹ Csakhogy Faragó javaslatát a hivatalosságok, úgy, ahogy volt, lesöpörték az asztalról, és nem engedték, hogy „Szlovenszkó területén több magyar társulat szerepeljen”. Ekkor a kassai igazgató Budapestre utazott, részben hogy a Polgárék intrikái keltette hullámokat lecsillapítsa, de az is megfordult a fejében, hogy hazatér Magyarországra, amit azonban a politikai és közélet vezető képviselői – ifj. Wlassics Gyula bárót és Pekár Gyulát említi feljegyzéseiben –, azzal, hogy „ha koldustarisznya lesz a nyakadban, akkor majd itthon szívünkre ölelünk, de a zászlót elhagynod nem szabad!”, erősen elleneztek.⁴⁰

A heves pengeváltások ez időre már mindennapiak lettek a két színigazgató között, amit kettőjük 1919. áprilisi sajtópárbaja is bizonyít a pozsonyi *Magyar Újságban*. Ugyancsak konkurenciaharcuk egyik nyilvános csörtéje volt,⁴¹ hogy amikor a kassai igazgató Pozsonyba ment, hogy ott toborozzon színészeket társulata számára, és „szép szóval és óriási gázsik ígéretével leszerződött Polgár Károly társulatának $\frac{3}{4}$ részét”, válaszul Polgár egyrészt erősen „rálícitált” Faragó ígéreteire, másrészt ő is Kassára utazott, hogy onnan csábítsa Pozsonyba a legjobb színészeket.⁴² S persze ekkor ő is a magyar fővárosban keresett támogatókat pozíciói megőrzéséhez, és ahol csak tudta, befektítette és „hazaárulónak” bélyegezte kassai riválisát. Mire Faragó erre „pezsgőtől megkerült embernek” nevezte őt, és visszautasította, hogy toborzót tartott volna Polgár színészei körében, miként azt is, hogy „tisztán üzleti szándékból” Kassa afféle „mellékállomásává” kívánná tenni Pozsonyt. Faragó tagadta, hogy a két színikerület összevonásával társulatát monopolhelyzetbe szeretné hozni, bár ha megkapná e feladatot – tette hozzá –, becsülettel megfelelné neki. Különben is, mondta, nem „az a fontos, hogy hány színigazgatója lesz Szlovenszkónak szociális szempontból, hanem hány magyar színész talál itt kenyeret...”. Viszont meggyőződése, hogy a művészek

39 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 43–44. p. Lásd még: Kováts 1974, 26. p.

40 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 45–46. p.

41 Mellesleg Faragó már az 1919-es esztendő nyarát, a július, augusztus és szeptember hónapokat is szerette volna társulatával a pozsonyi Városi Színházban tölteni. In Lajcha 2000, 184. p.

42 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 388. p.

megélhetése, illetve a „fejlődés [...] szempontjából” csakis Pozsony és Kassa összefogása lehet az egyetlen megoldás, „mindegy, kinek az igazgatása alatt”, s neki e tekintetben „Polgár személye csak levegő”, egyedül a közönség érdekei a döntők.⁴³ Persze a másik pocskondiázásától Polgár sem tartotta vissza magát, és a maga érdemeit, valamint társulatvezetői, színésznevelői és közösségiérdek-képviselési kvalitásait emelte ki Faragóéival szemben. (Polgár 1919, 3. p.) Amikor pedig egy rövid határidejű pályázaton valóban Faragó nyerte el a pozsonyi–kassai színi koncessziót, és mindenfelől támadni kezdtek (a magyar fővárosban azt híresztelték róla, hogy „megvették a csehek”, cseh és szlovák részről pedig azzal vádolták, hogy Budapest embere, sőt Habsburg-propagandát folytat, de Polgár sem akarta belátni, hogy „itt mi már csak szolgálk lehetünk”), érzékelhető szkepticizmussal jegyezte föl: „Szóval itt kell maradnom. Hiába érkezett Miskolc[ról], utána Szegedről meghívás. [...] ...egyedüli direktora lettem a szlovenszkói magyar színészetnek.”⁴⁴

Faragó és Polgár vetélkedéséhez Kováts Miklós a következő megjegyzést fűzte 1974-ben: „A magyar színészet nehézségeiből Faragó már 1919-ben a pozsonyi és a kassai magyar színészet összekapcsolásával kereste a kiutat. Ennek a tervnek a keresztülviteléért – ami egyúttal Polgár Károly félreállítását is jelentette – Faragó mindent megtett, nem riadt vissza az alantasabb eszközök használatától sem. Hogy ebben a késhegyig menő pozícióharcban milyen mértékben vezette az anyagi érdek, a karriervágy, s mennyire a magyar színészet érdeke – ma már nehéz megítélni.” (Kováts 1974, 25. p.) Azért is nehéz kideríteni az igazságot kettőjük vonatkozásában, mert míg Faragó színigazgatói hagyatéka teljes bőséggel fennmaradt és hozzáférhető, s ilyenképpen aprólékosan is tanulmányozhatók legszemélyesebb és legrejtettebb elgondolásai, döntéseinek-cselekedeteinek mozzanatugói, addig Polgár dokumentum- és levélhagyatékának sorsa, esetleges annak holléte egyelőre ismeretlen. Faragó továbbá naplót s tanulmányokat, emlékezéseket írt, melyek kéziratos, illetve kötetbeli formájukban ugyancsak elérhetők, addig Polgárról egyelőre nem tudni, az államfordulat, illetve pályázatai elbukása, helyzetének rosszabbodása után miért maradt Csehszlovákiában. S azt sem, Pozsonyból később miért Kárpátaljára ment, s miért nem Magyarországra, ahol az államfordulat előtti legismertebb vidéki színigazgatók egyikeként bizonyára bőven kaphatott volna méltányos feladatokat, szerep- és játszási lehetőségeket. Esetleg Magyarországról, a hivatalos magyarországi körök részéről kényszerítették volna (őt is) – politikai elgondolásból – a maradásra? Részben talán e hiányokkal is magyarázható, ami Kováts Miklós színháztörténeti monográfiájában kissé a kassai társulat melletti, s Polgárral szembeni elfogultságnak tűnhet. Viszont a kortársi visszaemlékezés – Ungváry Ferencé, aki Polgár, majd Faragó színésze is volt – mintha megpróbált volna igazságot szolgáltatni Polgárnak azzal, hogy leszögezte: mint a kérdéses időszak legnépszerűbb pozsonyi színidirektora, természetesen eredendően szállka volt a hatóságok szemében, akinek „akkori és későbbi riválisai” többek közt azzal igyekeztek keresztbe tenni, hogy „túlfűtött nacionalistának” nevezték, és miután jól tudták, hogy

43 Nyílt tér. *Magyar Újság*, 1919. április 11., 5–6. p.

44 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 46–47. p.

Polgár „koncessziója az 1919-es év végén lejár [...] elérkezettnek látták az időt a »végsőleges leszámolásra«”.⁴⁵

Polgárékat a már említettek mellett egyéb csapások is érték, bár az 1919–1920-as évadot a pozsonyi színügyi bizottság május 23-i ülésén még nekik ítélte oda. Hiszen míg nyilvánvalóan rosszul érintette Polgárt, hogy színháza nemzeti intézménnyé való átműködésének elképzelése, ami tizenkét hónapos pozsonyi jelenléte biztosíthatott volna számára, a jelek szerint – s az utolsó pillanatban – végképp meghiúsult, további csapás érte azzal, hogy a Monarchia, illetve a történeti Magyarország szétesésével nemcsak nyári állomáshelyére, Fiuméba nem utazhatott már, hanem Szombathelyre tervezett előadásai is meghiúsultak. Minden jel arra mutatott tehát, hogy társulatával az egész nyarat Pozsonyban kell töltenie.⁴⁶ Szorult helyzetükben ezért – június 16-a és július 31-e között – a Vigadóban tartottak egy (rövid) nyári évadot, de volt fellépésük a Munkásotthonban és a ligetfalui Nyári Színkörben, továbbá az egyik pozsonyi moziban és a „régí gimnázium” színháztermében is. Közben a város 1919. augusztus 1. és 1920. június 30. közti időtartamra kiírta az új színiidényt, melyből elképzelés szerint az első négy hónap jutott volna a magyar, a második négy a német, három pedig (áprilisban, májusban és júniusban) a szlovák színháznak (persze, magyar részről méltánytalanul találták, hogy a német társulat kapta a téli hónapokat). A színügyi bizottság június 24-i ülésén végül az a javaslat született, hogy július 6-i kezdéssel november végéig, öt hónapra Polgár kapja meg a Városi Színházat és a ligeti Arénát. Az időközben – és váratlanul – „csehszlovákiai magyarrá” lett színtársulat így kényszerűségből májusban és augusztusban Komáromban is tartott egy-egy rövid turnét. (Lásd erről bővebben: Tóth 1997, 122–124. p.)

Polgár helyzete tehát tovább rosszabbodott, mire a *Híradó* 1919. szeptember 25-i száma irigykedve megjegyezte, hogy míg a kassai színházban – egyelőre – továbbra is csak magyar nyelvű előadások folynak, addig Pozsonyban a Városi Színház épületén „a magyar műzsának osztozkodnia kell a szlovák és német színtársulatokkal”, ami végső soron arra is magyarázatot ad, hogy miért kell a város magyar közönségének beérnie mindössze három hónapos színiidénnyel. Hiszen, így a cikk, „Pozsony városa két-nyelvű színházat még elbír, három-nyelvűt azonban nem”.⁴⁷

Polgár tehát az új évad kezdetekor sem volt megnyugtató helyzetben; változatlanul bizonytalan jövő elé nézett. Hangjában mégis volt némi bizakodás, amikor kijelentette: „...remélem, most csak megmaradunk, ha megmaradhatunk. Mert hogy dec. 1.-vel mit fogok kezdeni, azt bizony még nem tudom. [...] Szlovenszón akarnék maradni.

45 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 373. p.

46 Arról a szlovák sajtó is beszámolt, hogy Polgárnak más városokba kevés meghívása van. Mafarské divadlo. *Slovenský denník*, 1919. május 4., 4. p.

47 In Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 389. p. – Ráadásul bár Beer és Polgár megegyezett egymással, hogy a német társulat megcseréli a maga előnyösebb évadát Polgárkéval, a zsupáni hivatal közbelépésére maradt az eredeti elosztás. Bratislavské divadlo a Nemci. *Slovenský denník*, 1919. november 25., 4. p. – Ugyanez a lap másnap már arról írt, hogy a városi színházbeli évadok elosztása eldöntetett, s a szlovák évad 1920. március 1-jével, a Szlovák Nemzeti Színház bemutatkozó előadásával kezdődik. Rozriešenie divadelnej otázky v Bratislave. *Slovenský denník*, 1919. november 26., 3. p.

Barátságban élni csehekkel, szlovákokkal, németekkel egyaránt. Elvégre Pozsony megérett volna már arra, hogy két, sőt három állandó színháza legyen.⁴⁸ Végül is Polgárnak 1919. szeptember 1-jétől Holdy Juci opera- és operettprimadonnát, Bérczy Gyula opera- és operettkomikust és rendezőt, Grünfeld Zsigmond operaénekest, Ungváry Ferenc hősszerelmes színészt, Fischer Károly karmestert, valamint Bérczyné Horváth Irma tánctanárnőt sikerült leszerződtetnie. Erre az 1919. szeptember 1-jével kezdődő és 1920. február 29-ével záruló, kilencedik pozsonyi évadjára a direktornak – összehasonlítva az előzővel – valóban sikerült összefogottabb, kiegyensúlyozottabb és erőteljesebb társulatot szerveznie. Közülük itt most csak a Bérczy házaspárt: Bérczy Gyulát és B. Horváth Irmát emeljük ki, akik megelőzően több fontos vidéki nagyvárost és színházat is megjártak; az 1900-as évek elején például a nagyváradi színház erősségei közé tartoztak. (A színikritikus Ady Endre például többször is elismerőleg írt Bérczyről, aki egyébként a költő *A műhelyben* című „rövid színeképében” is szerepelt; feleségéről, a színház tehetséges táncos színésznőjéről pedig *A kis táncosnő* címmel 1901-ben verset is közölt a nagyváradi *Színházi Újságban*.) Polgár társulatának megbízható pillére volt az „anyaszínésznő” szerepkörben Verő Janka is, aki 1919. szeptember 15-én, a Duna utcai Munkásotthonban, tizenhét jelentkezővel színiiskolát nyitott: növendékeinek első vizsgaelőadására 1920 januárjában került sor Heltai Jenő *A Tündérlaki lányok* című darabjának bemutatásával (az új csehszlovák hatóságok azonban az iskola további működésének engedélyezését megtagadták).⁴⁹

Polgárék műsorszerkezete viszont nem sokban változott, mely bár továbbra is igen sokféle igényt igyekezett kielégíteni, és egyaránt figyelt a klasszikus értékekre és a divatos kortárs darabokra, mégis az operett jelentős fölényét tükrözte. Ez évadi Shakespeare-előadásuk, *A velencei kalmár* mellett többek közt Schiller *Haramiák*, valamint *Stuart Mária* című tragédiája, illetve Rostand *A sasfiók* című verses drámája képviselte a klasszikus, a *Warrenné mestersége* (Bernard Shaw) és *A vasgyáros* (Georges Ohnet) a kortárs világirodalmat. Széles választékkal kínálták ugyanekkor a kortárs magyar szerzőiket: Móricz Zsigmondot a *Falu* összefoglaló cím alatt három egyfelvonásos életképpel, Hevesi Sándort a *Császár és komédiással*, Bíró Lajost a *Sárga liliommal*, Bródy Sándort a *tanítónővel*, Herczeg Ferencet a *Gyurkovics lányok*kal, Molnár Ferencet a *testőrrel*, Lengyel Menyhértet a *Sancho Panza királyságával*. Az operairódalomból továbbra is műsoron tartották Puccinitől a *Bohéméletet* és *A Nyugat lányát*, Verditől a *Rigolettót* és a *Traviatát*, melyekhez vagy két-három tucatnyi operett és daljáték társult (Kálmán Imre: *Az obsitos*, *A kiskirály*, *Tatárjárás*, *Csárdáskirálynő*; Lehár Ferenc: *A drótostót*, *A pacsirta*, *Cigányszerelem*, *Víg özvegy*, *Éva*; Huszka Jenő: *Gül baba*, *Lili bárónő*; Szirmai Albert: *Gróf Rinaldo*, *Mágnás Miska*; Jacobi Viktor: *Szibill*, *Leányvásár*; illetve Johann Strauss: *A cigánybáró*, *A denevér*; Carl Millöcker: *A koldusdiák*; Leo Fall: *Sztambul rózsája*; Lucien Hervé: *Lili*, Oskar Nedbal: *Lengyelvér*). Kováts Miklós statisztikája szerint Polgárék 1919 januárja és 1920 februárja közti kétszázki-

48 Polgár Károly. *Színházi Hét*, 1919. szeptember 20., 75–76. p.

49 Verő Janka tanítványai közül Tanka Dóra (Fedora) később számos alkalommal szerepelt a Pozsonyba látogató társulatok, illetve helyi műkedvelő együttesek színpadán. Enyedi 1999, 116. p.

lencven előadásából csupán nyolcvan volt a dráma és tizenhét az opera-előadások száma. (Kováts 1974, 20–21. p.) Míg a kritika különösen a *Warrenné mesterségét* dicsérte, a közönség a *Gróf Rinaldóra* tódult, mely a társulat egyik sikerdarabja lett. Közben azonban amikor Polgár már kiszorulóban volt a Városi Színházból – sőt, Pozsonyból is kiartarták üzni, és Nyitrát ajánlották fel neki játékhelyül, 1919–1920 fordulóján, a pozsonyi színügyi bizottságnál elérte, hogy színelőadásai számára december 1-je és január 31-e között megkapja a Vigadó nagytermét, így oda vette be magát, ahol színpadot is építtetett, amivel sikerült magára haragítania az újonnan felállt hatóságokat. A retorzió nem is maradt el: Polgáréknak – játékidéjük leteltkor – 1920. március 1-jén, hatósági rendeletre, huszonnégy óra leforgása alatt el kellett hagyniuk Pozsonyt, hogy helyüket átadják a „csehszlovák” színészeknek, akiknek harmincöt lakást hagytak hátra. Hivatalos helyről azonban már másnap megcáfolták, hogy Polgáréknak hatósági rendeletre kellett volna elhagyniuk a várost, ellenkezőleg, így a hivatal, maga az igazgató kötelezte magát, hogy játékidéjük leteltével társulata tagjai átadják helyüket a Pozsonyba beköltöző „csehszlovák színészeknek”.⁵⁰ (A társulat átmeneti játékhelyül ekkor a losonci mozi kapta meg.)

S bár a pozsonyi lapok egyértelműen elutasították a *Kassai Napló* felvetését, hogy a két nagy színtársulatnak kapcsolatot kellene létesítenie egymással, illetve még 1919. október 23-án is „komikusnak” nevezték a kassai újságok értesülését, hogy hamarosan Faragó Ödön lesz a szlovákiai magyar színházak intendánsa, 1920. február 21-ére már eldőlt, hogy Szlovákiában csupán egy igazgató, s az is egyre valószínűbbnek látszott, hogy Faragó kap szubvenciót magyar nyelvű színelőadások rendezésére. Határozat született ugyanakkor arra vonatkozólag is, hogy a pozsonyi Városi Színházban a soron levő évadban négy hónap jut majd a szlovák, három-három pedig a magyar és a német színjátszásnak, s ebből a magyarok a szeptembert, októbert és novembert kapják. A Városi Színügyi Bizottság ekkor – február 24-i ülésén – (még) szembehelyezkedett a zsupáni hivatal döntésével, s azt Pozsonyra nézve kedvezőtlennek, sőt egyenesen károsnak ítélte. Ugyanitt maga Moravek Gyula polgármester-helyettes is kijelentette, hogy a legteljesebb mértékben a Város elidegeníthetetlen joga eldönteni, hogy a Városi Színházat és a ligeti Arénát mely színtársulatnak kívánja rendelkezésére bocsátani.⁵¹

A kialakulóban levő csehszlovákiai magyar színészet zűrzavaros helyzetére, a Faragó és Polgár közti, ellenérdekeltségükből fakadó torzszalkodásra vet fényt Bérczy Jenő érsekújvári–lévai színidirektor és Faragó levélváltása is 1920 januárjában. Bérczy itt elpanaszolta, hogy Polgár Károly mindent elkövet az ő Szlovákiából történő kiutasítása érdekében – mert így remél magának újabb tájolási körzeteket, vidéki színiidényeket –, s arra kérte Faragót, járuljon hozzá, hogy ő továbbra is Nyitrán, Érsekújváron, Komáromban, Léván és Ipolyságon játszhasson, hiszen tudomása szerint a kassai társulatnak nincs szándékában ezeken a helyeken fellépni, neki pedig ez „életkérdés”. Mire Faragó természetesen megnyugtatta Bérczyt, hogy miatta és társulata miatt nincs

50 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 42. p. és Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 373 b., 393. p. 51 Uo., 389–392. p.

miért aggódnia, s egyúttal megígérte közbenjárását Šrobár miniszternél a „kisebb, illetve középrendű társulatok működésének” engedélyezése ügyében. (Kováts 1974, 32–33. p.) A csehszlovák hatóságok azonban továbbra sem engedtek abból, hogy a jövőben Szlovákiában csupán egy magyar színtársulat kapjon működési engedélyt, s ezt sokáig, 1920 februárjáig elhúzódó hivatalos döntésükkel végül szentesítették is, melynek pozsonyi fellépéseire a döntéshozók szeptember, október és november hónapokat jelölték ki.

Kényszerpályán

1920-ban, a világháborús vereséget követő nagyhatalmi döntés révén megkisebbedett Magyarország városai és más települései nagyszabású tiltakozó akciókkal emlékeztek meg az elveszített országrészekről, városokról, településekről. Így 1920. január 18–20. között Szegedet is ellepték a gyászlobogók, s három napra bezárta kapuit az ekkorra más, művészeten kívüli okok miatt is mély válságba került színház is, s csak január 21-én, a gyászünnepély keretében előadott *Bánk bánnal* nyitott ki újra. (Sándor 2003, 310. p.) A szegedi színházat itt azért is említjük, hogy konkrét példán is érzékeltessük azt a letargikus állapotot, melybe az ország került, s amely a társadalmi-gazdasági-politikai és művészeti-szellemi élet egészében érezte negatív hatásait. Azaz a Tisza-parti városban is aggódva figyelték az elcsatolt területek magyar színházaiból, társulataitól érkező híreket, így a Polgárék Pozsonyból való kiszorulásával, némely tagjainak kiutasításával kapcsolatosakat is, s már tényként került nyugtázásra, hogy „Lassan elindul a magyar ajkú színészek áttelepülése szülőhelyükről a parányivá zsugorodott anyaországba”. (Sándor 2003, 310. p.) Az viszont már konkrétan is kapcsolatban van tárgyunkkal, hogy amikor a szegedi városi tanács – az első eredménytelenségét követően – másodszor is meghirdette pályázatát a színház igazgatói székére, a hét jelentkező közül négyen voltak, akik az új határokon kívül rekedtek társulataikkal: Sebestyén Géza Temesvárról, Szendrey Mihály Aradról, Faragó Ödön Kassáról és Polgár Károly Pozsonyból. (Sándor 2003, 311. p.) Ami az utóbbiak esetében azért is érdekes, mert ők mindeközben a szlovenszkói színikoncesszió elnyeréséért is éles harcban álltak egymással a szerveződő csehszlovák hatóságok előtt.

Ha „két-egy” színház volt Pozsonyban két évtizeddel korábban Relle Iván magyar-német, ám mégis csak egy városon belül maradt, egyesített intézménye, ugyanannak minősíthető, csak még abszurdabb, két, egymástól négyszáz-ötszáz kilométerre eső várost összevonó kivitelben Faragó Ödön pozsonyi-kassai vállalkozása. A pozsonyi színügyi bizottság 1920. március 17-i ülésén – dr. Viktor Dušek zsupánhelyettes, a csehszlovák kormány részéről pedig dr. Bohumil Mathesius színügyi előadó jelenlétében – határozat született arra vonatkozóan, hogy pályázattal döntik el, ki kapja a szeptemberi–novemberi városi színházi (őszi) színiévadot. Közben Polgár Károly a pozsonyi színházak koncessziójának ügyében levélben fordult a Városi Tanácshoz, melyben ismételten megvádolta Faragót, hogy kizárólag anyagi érdekből igyekszik – a kassai mellé „kisegítő-állomásként” – megszerezni Pozsonyt, s azt híreszteli, hogy a „Polgár-féle társaság már feloszlott”, sőt több esetben is az ő színészeit akarta magához csábítani. A pozsonyi színügyi bizottság pályázatára végül két beadvány érkezett: Polgár Károlyé és Faragó Ödöné, akik közül a bizottság április 7-én egy-

hangúlag Polgárt ajánlotta a Városi Közgyűlésnek színigazgatónak. S miután a bizottság április 30-i összejövetelén is megerősítette e határozatát, igazi meglepetésként hatott a közgyűlés május 5-i döntése, miszerint az őszi pozsonyi magyar színiévadot – 18 „Igen” és 15 „Nem” szavazattal – Faragó Ödön kapta meg, s az övé lett nyárra a ligeti Aréna is.⁵² A városi tanács így 1920. május 13-i ülésén, ennek nyomán – s az érintett (cseh)szlovák, német és magyar színigazgatókkal folytatott megbeszélés folyamánként – döntés született arról, hogy a színházi idényt a három színigazgató között három, egyenként négy hónapnyi időnyre, szakaszra osztják fel, melyek közül a július 1-je és október 30-a közötti első Faragó Ödön, az 1920. november 1-je és 1921. február vége közötti másodikat a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet „csehszlovák” társulata, az 1921. március 1-je és június vége közötti harmadikat pedig a dr. Rudolf Beer vezette német társulat kapja. Ugyancsak eldöntött, hogy Faragó az első két – nyári – hónapját, azaz júliust és augusztust a ligeti Nyári Színkörben fogja tölteni, s csak szeptemberben vonul be a Városi Színházba. (Lajcha 2000, 205. p.) A helybeli magyar sajtó szerint Faragónak – néhány „félrevezetett” tanácstagnak „köszönhetően” – sikerült monopolizálnia a pozsonyi magyar színiéletet, de biztosra vehető, hogy a kassai direktor „»ígéreteseinek« levét a közönség fogja meginni”.⁵³ A kassai sajtó viszont, ellenkezőleg, természetesen Faragó pártján állt. Először is szükségszerű, a szlovákiai magyar színiélet fejlődését, jövőjét jelentő megoldásnak minősítette Kassa és Pozsony egybekapcsolását, amely mindenekelőtt azt szolgálta, hogy mindkét városnak legyen egy „magas nivójú, reprezentatív színtársulata”. Ehhez pedig magától értetődően Faragó a legmegfelelőbb, mert Polgár „a magyar színidirektoroknak abból a fajtájából való, akiknél a direktció már a beérkezett színész nyugalmas boldogulását jelenti, különösebb emóciók, föltörekvések és ambíciók nélkül”. Vele szemben viszont Faragó „Forrongó, alkotásokra vágyó művészlélek, kinél a föltörekvés, a fejlődés belső szükségesség, aki a művészi többet és nagyobbat termelés kedvéért kész megcsonkítani az üzleti profilját is”.⁵⁴ A pozsonyi és a kassai színikerület összevonását követően Faragó Ödön tehát 1920. július 3-án kezdte meg első – nyári-őszi – évadját a koronázó városban, melyhez augusztus 11-ig a ligeti (szabadtéri) Arénát, augusztus 12-e és október 29-e között pedig a Városi Színházat kapta meg.⁵⁵ Társulatával azonban többszörösen is kényszerpályán mozgott. Egyfelől szembe kellett néznie Polgárék folyamatos intrikáival, a pozsonyiak lépten-nyomon megnyilvánuló ellenszenvével, de a hatóságok részéről is egyre több megszorító intézkedés érte őket

52 „Az a heves és sokszor már elkeseredetté váló vetélkedés, mely hosszú időn át folyt Faragó Ödön kassai és Polgár Károly pozsonyi színidirektorok között Pozsony magyar színiévadjáért [...] eldőlt – jelentette a *Kassai Napló*. S hozzátette, hogy „a szlovenszkoí magyar színiélet egészséges organizálása és kiépítése”, illetve „egy magasnivójú, reprezentatív színtársulat” létrehozása „nem képzelhető el másként, mint elsősorban Kassának és Pozsonynak egybekapcsolásával”, vagyis a csehszlovákiai magyar játékszín „egyik pillérje Kassán, a másik pedig Pozsonyon nyugszik”. Faragó kapta meg a pozsonyi színházat. *Kassai Napló*, 1920. május 7., 3. p.

53 In Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 396. p.

54 Faragó kapta meg a pozsonyi színházat. *Kassai Napló*, 1920. május 7., 3. p.

55 Egy ideig még felváltva folytak mindkét helyen az előadások. Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 424. p.

(társulatát túlnyomó részt – 60%-ban⁵⁶ – csehszlovák állampolgárságú színészekből kellett kiválogatnia; magyarországi színészekkel csak a pozsonyi Tartományi Hivatal engedélyével köthetett szerződést; színészeit állandóan az országból való kiutasítás veszélye fenyegette, de az elhelyezésük kérdése sem oldódott meg teljesen még júliusra sem, s fennállt a veszély, hogy Faragónak emiatt kell beszüntetnie az előadásait, a három – a szlovák, a német és a magyar – színház között kiosztott négy hónapos színi-idények közül a legkedvezőtlenebbet: a július–augusztus–szeptember–október hónapit a magyar színészek kapták, akiknek „a legnagyobb kánikulában kell játszaniok”, ráadásul „a magyar színiszezon legnagyobb részét az Arénában töltik” stb.). A különböző nehézségekre és a fokozódó drágaságra való tekintettel Faragó a színházi helyárak 15–20% százalékos emelésének engedélyezését kérte a Színügyi Bizottságtól, amit végül – az állójegyek kivételével – jóvá is hagytak neki.⁵⁷

Faragó 1920. július 3-án nyitott a ligeti Arénában Szabados Béla – Szávay Gyula – Vágó Géza *Szép Ilonka* című énekesjátékával. Viszonylag népes társasággal érkezett Pozsonyba (akikhez még tizenhat férfi és tizenhat nő kardalos is tartozott), melynek több tagja is Polgáréktól igazolt át hozzá (így Holdy Juci, Miklós Böske, Parányi Piri, Pásztor Sári, Verő Janka, Faludi Kálmán, Homonnai Rezső, Harsányi József és Rubinyi Tibor, miként egyik karnagyuk, Fischer Károly is). Együttesének rajtuk kívül többek közt még a felesége, F. Biller Irén, továbbá Árkossy Vilmos, Farkas Pál (Farkas Pali), Fóthy Kálmán, Justh Gyula Kozma Hugó, Somló József és Tamás Benő voltak az ismertebb tagjai. Műsoruk nagyon sok helyen átfedéseket mutatott Polgáréval, ám számos ponton el is tért attól. Faragó, pozsonyi évadjának közel négy hónapja alatt nem kevesebb mint 76 (!) darabbal lépett közönség elé, melyek közt kiegyensúlyozott arányban szerepeltek a színművek (Bródy Sándor: *A tanítónő*; Lengyel Menyhért: *Tájfún*; Edmond Rostand: *Cyrano de Bergerac*), a vígjátékok (Molnár Ferenc: *A doktor úr*; William Shakespeare: *A velencei kalmár*), a népszínművek (Csepreghy Ferenc: *A sárga csikó*; Tóth Ede: *A falu rossza*), a tragédiák (Henrik Ibsen: *Vadkacsa*; Anton Pavlovics Csehov: *Ványa bácsi*; Maxim Gorkij: *Éjjeli menedékhely*; Friedrich Schiller: *Ármány és szerelem*; William Shakespeare: *Hamlet*, *Othello*, *A velencei kalmár*), az operettek (Kálmán Imre: *Csárdáskirálynő*, *A cigányprímás*; Lehár Ferenc: *A drótotstót*, *A pacsirta*; Szirmai Albert: *Gróf Rinaldo*, *Mágnás Miska*; Huszka Jenő: *Gül Baba*; Jacques Offenbach: *Hoffmann meséi*; Johann Strauss: *A cigánybáró*) és az operák (Giacomo Puccini: *Bohémélet*, *Tosca*; Giuseppe Verdi: *Álarcosbál*, *Traviata*, *Rigoletto*; Georges Bizet: *Carmen*; Bedřich Smetana: *Az eladott menyasszony*; Pietro Mascagni: *Parasztbecsület*). Nagyobb közönsége különösen opera-előadásainak volt, főleg *A sevillai borbély* és a *Rigoletto* vonzott sok nézőt. (Faragó 1933, 97. p.) A pozsonyi sajtó mégis fanyalogva, mi több, néha kimondottan ellenszenvvel írt róluk, epésebbnél epésebb megjegyzéseket téve előadásaikra. A direktor felesége, a későbbi fővárosi díva, Biller Irén például temperamentumával sem tudta feledtetni, hogy „nem bírja hanggal” a *Csárdáskirálynőt*, és ugyanez a kifogás érte a társulat 1920. október 31-i búcsúelőadása, *Az ezüst sirály* után is. De megkapta a magáét Marie Gutheil-Schoder, a bécsi Udvari Opera drámai énekesnője is, aki „a »fényes múlt« megkopott emléke” volt csupán, a fél-

56 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 23. p.

57 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 407–411. p.

órás késéssel kezdődött *A mozikirályt* pedig „kár volt feltámasztani halottaiból”.⁵⁸ A kritika hangja, illetve a közönség fanyalgása csak kivételes esetekben enyhült (például a *Traviata* után, vagy egy-egy jeles budapesti, prágai, brünni, bécsi, esetleges milánói vendégénekes felléptekor). A *Hiradó* 1920. november 20-i évadértékelője kerek pereg kijelentette: Faragó társulata „nem mindenben” elégtette ki a pozsonyi közönséget, aminek az is oka lehet, hogy „túl sokat ígértek... túl sok és nagy volt a reklám”.⁵⁹ „Rettenetes szezon volt” – summázta első pozsonyi évadát maga Faragó is, aki jelentős anyagi ráfizetéssel zárta a fellépéssorozatát.⁶⁰ A szövetséget magyar ellenzéki pártok közös bizottságának február 14-i pöstyéni ülésén egyébként – Polgárékat védendő – Szlovákia két „egyenlő érdekű és színvonalú színikerületre” való felosztását szorgalmazó javaslat is elhangzott. Az indítvány előterjesztője dr. Angyal István, a rimaszombati *Gömöri Egyetértés* című hetilap szerkesztője volt, s annak bizonyítékként, hogy „Az ezidőszerint működő két színtársulat megfér és megél egymás mellett”, Polgárék dél-szlovákiai népszerűségét és látogatottságát hozta fel.⁶¹ Faragó helyettese, Kolos Ernő is nyilatkozott a finoman szólva nem egyöntetű pozsonyi fogadtatásuk lehetséges okairól. Ezek közt elsőként a közönség bizalmatlanságát, illetve székszerzését nevezte meg a számára ismeretlen társulattal szemben, amely bizalmatlanságot Faragó helyi támogatóinak hiánya miatt eleve nehéz volt oldaniuk; másodsorban a színészek sem kaptak megfelelő elhelyezést, s a „horribilis lakbérék” igencsak megnövelték személyes problémáikat; harmadszor pedig a ligeti aréna „hatalmas” terében sem érvényesültek úgy előadásaik, mint egyébként bent a színházépületben.⁶² Faragó egyébként, a ligeti aréna hátrányain kívül Polgárék mesterkedéseinek tudta be kedvezőtlen fogadtatásukat, akik „majdnem minden embert külön terrorizáltak, hogy ne járjanak színházba”. Velük szemben Faragó – legalábbis kéziratos munkája szerint – csupa megértés és türelem, akinek legfőbb gondja megtalálni az együttműködés lehetőségét Polgárral. Még színi koncessziót is kért számára az egyik minisztériumi főhivatalnoktól, dr. Mathesiustól, aki hivatalában fogadta a rivalizálókat, és közölte Polgárral, hogy kettőjüknek az együttműködésen kívül nincs más lehetőségük, ellenkező esetben egyikük „feltétlenül elpusztul”, de Polgárral, így Faragó, „nem lehetett zöldágra vergődni”, és mindent magának követelt.

58 A pozsonyi sajtót idézi: Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 417–422. p.

59 Uo., 410. p.

60 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 47. p. – Egy, a hagyatékában található, azonosítatlan újságkivágaton olvasható, idekapcsolódó nyilatkozatában bevallja, hogy „A kedves, poétikus, lelkes lakosságú Kassa után” idegennek érzi magát Pozsonyban, nincs meg az összhang közte és az itteni külső-belső viszonyok között, teljesen elkedvetleníti a város „vérszegény karaktere, álmos hangulata”, „poézínélkülvalósága”, „lakosságának szűk életkerete”. Nem látja sehol a „meggyőződéses kultúrmagyságot”, akik színházba járnak, „kulturvonatkozásban nem állanak” megfelelő szinten, a közönség „tapintatlanul, nevetlenül viselkedik”, színészei alig várják, hogy visszakerüljenek Kassára. Összegezve, „szomorú impressziója” Faragónak, hogy „Pozsonyban a magyarság önmaga ássa kultúrájának sírját”. OSZK Színháztörténeti Tár. Faragó Ödön 47. és 48. p. (iratok, sajtókiadványok, kimutatások: Faragó Ödön: *Az én életem*). Ossy Alfréd: *Faragó és a pozsonyi közönség*, 657. p.

61 A szlovenszkói magyar színészet rendezésének ügye. *Kassai Újság*, 1921. február 18., 1. p.

62 Faragó színigazgató és a bécsi Carltheater. *Kassai Napló*, 1920. július 22., 2. p.

Egyszóval, jegyezte fel, „Ezek a Polgárék szédült emberek, társaságával együtt”.⁶³ Faragó Polgárt hibáztatta a szövetkezett ellenzéki pártok vezetői részvételével Losoncon létrejött, kettőjük közti békéltető megbeszélés sikertelenségéért is. Ezen a tanácskozáson Faragó egyebek közt azt is felvetette, hogy ketten együtt működtessék az összevont társulatot, oly módon, hogy Polgár vigye az igazgatói teendőket, Faragó pedig „csak” a „művészeti vezetés teljes biztosítékát” kérte magának, és nem értette, hogy a *destruktív* pozsonyi direktornak miért nem felel meg az ő *konstruktív* javaslata.⁶⁴ Viszont abból, hogy Faragó és Polgár között legalább a beszélő viszony újból helyreállt, némelyek a két társulat esetleges egyesülésére véltek következtetni, ami a *Kassai Újság* kommentárja szerint „olyan abszurd megoldása volna a szlovenszkói magyar színeszetnek, amely keletkezése pillanatában magában hordaná a bomlás csírát”. Azt azonban a szóban forgó lap is megerősítette, hogy a két igazgató „kibékült egymással”, s arról tárgyaltak, miként segíthetné a kassai direktor Polgár társulatát.⁶⁵

Közben híre ment, hogy Faragó otthagyja a pozsonyi–kassai színtársulatot, és Bécsbe szegődik a Carltheater igazgatójának. Először a *Kassai Újság* szellőztette meg a hírt (de szólt róla a pozsonyi *Magyar Újság* is), amit a direktor megerősített, és szeptember 1-ében jelölte meg császárvárosi munkakezdésének időpontját, hozzátéve, hogy „bécsi állása egyáltalán nem zárja ki itteni működése intenzitását, és elfoglaltsága ellenére is a legteljesebb mértékben fog megfelelni a pozsonyi közönség művészi követeléseinek”. Azt is elmondta, hogy egyrészt Bécsbe felesége, Biller Irén is követi, aki a következő évadban vendégként szerepel majd Pozsonyban, másrészt pedig távollétében igazgatóhelyettese, Kolos Ernő intézi színháza napi ügyeit, művészeti vezetője pedig Bérczy Gyula lesz.⁶⁶ Faragó azonban végül mégis elállt a kecsegtető lehetőségtől, s mint feljegyzéseiből kiderül, ezúttal is budapesti utasításra, ahonnan Pekár Gyula – az időben vallás- és közoktatásügyi államtitkár – megüzente neki, ha otthagyja a posztját, „soha többé Magyarországra nem mehet”, és „soha többé nem láthatja édesanyját”.⁶⁷

63 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 47–48. p.

64 Faragó Ödön: Polgár Károly. In uó: 1933. *Írások és emlékek*, 98–99. p.

65 A szlovenszkói magyar színeszet rendezésének ügye. *Kassai Újság*, 1921. február 18., 1. p.

66 Faragó átveszi a bécsi Carltheater művészi igazgatását. *Kassai Újság*, 1920. július 20. p.

67 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 48. p. – Kifelé, a nyilvánosság számára visszalépését szándéknak kedvezőtlen sajtófogadtatásával és az ellene irányuló támadásokkal indokolta. A kassai-pozsonyi színházak élén Faragó marad. Táviratban tudatja, hogy visszalépett a bécsi színház vezetésétől. *Kassai Napló*, 1920. október 5., 3. p. – A szlovák lapok egyébként ekkor is többször cikkeztek arról, hogy a szlovákiai magyar színházat Budapestről „dirigálják”, illetve hogy az „a magyar irredentizmus” céljait szolgálja, és államellenes tevékenységet folytat, és Faragó azért nem költözhet Magyarországra, mert a „magyar és magyarón” célok azt kívánják tőle, hogy Szlovákiai „örhlyén” [„na stráž” – T. L.] maradjon. Lásd többek közt: A. S. [Anton Straka]: Maďarská divadelná spoločnosť je dirigovaná z Budapešti. *Slovenský východ*, 1921. június 7., 1. p.; Maďarské divadlá na Slovensku v službách maďarskej iredenty. *Slovenský denník*, 1921. június 9., 2. p.; Nový dôkaz «činnosti» maďarského divadla na Slovensku. *Slovenský denník*, 1921. június 11., 4. p. stb. – A *Slovenská politika* egyik cikke a Vigadót is attól félti, hogy ott Polgár a magyar „irredentizmusnak egy újabb bástyáját” szeretné kiépíteni azzal, hogy egy új kabaré létrehozását tervezi a patinás épületben. Spišský Slovák o kresťansko-sociálnej strane. *Slovenská politika*, 1921. szeptember 29., 1–2. p.

Nem sokkal volt jövedelmezőbb Faragó rákövetkező, kassai évada sem, ahol novemberben kezdték meg előadásait. Ráadásul a hatóságok Faragó tudomására hozták, hogy a pozsonyi évadot a jövőben a két nyári hónapra – júniusra és júliusra – korlátozzák, s a kassai idényt is rövidebbre szabják.

A Pozsonyból kiharancsolt Polgár Károlyék ezalatt a kisebb(-nagyobb) városokba kényszerültek. Bár Bérczy Jenő továbbra is Érsekújvár környékén tájolt, Polgár társulata – egy 1920. tavaszi losonci vendégszereplés után – szintén az újszülött Szlovákia nyugati régióiban: Léván, Komáromban, Érsekújvárott keresett játékhelyeket, 1920 júliusában pedig szívesen látott vendégként tért vissza Komáromba, ahol már az előző, 1919-es esztendő tavaszán és nyarán – májusban és augusztusban – is közmegelegedésre szerepelt.

Polgár-párt vs. Faragó-párt

A magyar színészet (játék)lehetőségei az 1920-as évek elején Csehszlovákiában tovább szűkültek. Pozsonyban például, mint említettük, a magyar színészek teljesen kiszorultak a városi színházból, s azt csupán a két nyári hónapra kaphatták meg. Ez ügyben éles ellentét feszült a Színügyi Bizottság és a városi közgyűlés között. A Színügyi Bizottság szerint ugyanis minden olyan törekvés, amely a Városi Színház ügyeibe való beavatkozást szorgalmazza, a „Város tulajdonjogának korlátozását jelenti”, mivel „a színiévadok felett kizárólag Pozsony városa dönthet”. A közgyűlés azonban 1921. augusztus 19-én, háromórás vita után 16:11 arányban azt a határozatot hozta, hogy a színház kérdését „sürgős javaslatlattel végett” visszautalják a Színügyi Bizottság elé, a Városi Színházat pedig szeptember 1-jétől a (cseh)szlovák társulat rendelkezésére bocsátják. Ezt követően a Zsupáni Hivatal azt közölte a város illetékeseivel, hogy a szlovák társulat egészen április 20-ig marad a Városi Színházban, ezért a többivel kapcsolatban a Színügyi Bizottság – a helyzet végleges rendezéséig – dolgozzon ki egy újabb tervezetet. Augusztus 24-én a Színügyi Bizottság bizalmas tanácskozáson tárgyalta meg a magyar, illetve a német társulat színiévadának beosztásával kapcsolatos fejleményeket, de döntésre nem került sor, mert „a k é t álláspontot, hogy tudniillik 8-hónapos legyen a csehszlovák színiszézon, illetve a magyar és német színészet is megkapja azokat a jogokat, amelyek megilletnék: nem lehetett összeegyeztetni”. A Bizottság álláspontja november 25-ére azonban valamilyen okból teljesen megváltozott, amikor is megszavazta a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezet azon kérelmét, hogy a Városi Színházat 1922. április végéig ők vehessék bérbe. Ezek után, december 14-én, 11:7 szavazattal a Városi Közgyűlés is megerősítette a bizottság döntését, vagyis a magyar és a német társulat csak a nyári hónapokban tehette be a lábát a Városi Színházba.⁶⁸ De még ez sem volt elég. A Színügyi Bizottság 1922. január 29-én újabb ülést tartott, mely megerősítette ugyan, hogy a nyári színiidényen a magyar és a német társulatnak május 1-je és augusztus 31-e között kellene osztozkodnia, de mivel a Városi Színházat július 20-a és augusztus 10-e között tatarozzák, a két társulatnak együttesen csak két

⁶⁸ Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 412–414. p.

hónap jut. Nyilvánvalóan ez a helyzet a város magyar közösségét alternatív megoldások fontolgatására is ösztönözhatta.⁶⁹ Egy ilyen törekvés jele lehet bizonyos Lévay József pozsonyi lakos elképzelése, aki a Város elöljáróságához benyújtott kérelme szerint a Vármegyeház téren a Mihálykapu, illetve a Bástya utcákra is átnyúló, háromemeletes épülettömböt kívánt építtetni, melynek udvarán a Városi Színház befogadóképességét is felülmúló kőszínházat szeretett volna felhúzni.⁷⁰ A Bizottság javaslata végül az volt, hogy a német idény tartson május 1-jétől június 15-ig a Városi Színházban, ahol Faragó társulata június 16-tól július 20-ig léphetne fel, július 21-től augusztus végéig pedig a ligeti Arénában. Cserébe viszont a német direktor és Faragó „pályáztatás mellőzésével” megkapják nyárra a koncessziót.⁷¹

1922. január 3-án jelentős eseményre került sor Pozsonyban: egynapos munkalátogatásra a városba érkezett dr. Edvard Beneš csehszlovák miniszterelnök, akit a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium, valamint a megye és a város elöljárói reggel nyolc órakor katonai tiszteletadás mellett a főpályaudvaron üdvözöltek. A nap folyamán Beneš a minisztérium épületében egymás után fogadta a kívánságaikkal sorban érkező városi, valamint pártvezetőket és küldöttségeket, többek között a város Metod Matej Bella zsupán és dr. Emerich Zimmer polgármester vezette hatos bizottságát is, amely egy, Pozsony gazdasági és pénzügyi helyzetével, valamint legégetőbb szükségleteivel foglalkozó memorandumot is átnyújtott a kormányfőnek (a hatos bizottságnak Molec Dani, nyugalmazott városi főügyész, keresztényszocialista képviselő is tagja volt, aki az emlékirat átadása után magyarul szövegezte a miniszterelnökhöz).⁷² Molec a délutáni órákban pártja küldöttségével egy következő kormányfői meghallgatáson is részt vehetett, amikor is Haverla Péter virágvölgyi plébánossal és Szappanos Lajos építőmesterrel a „pozsonyi őslakosság sérelmeit” terjesztették egy emlékiratban a miniszterelnök elé. Ebben többek között az 1919-ben elbocsátott, valamint a továbbra is szolgálatban tartott, de a cseh, illetve a szlovák nyelvet nem ismerő, ám megfelelően képzett közalkalmazottak, a nyugdíjasok, a gazdák, a kereskedők, a munkanélküliek ügye mellett hangsúlyozták, hogy a kormány „kulturális és nyelvi politikája” sem felel meg a „demokrácia elveinek”. Így a „város tulajdonában lévő” színház elvétele a „magyar és német törzslakosságtól”, továbbá a magyarnak mint bírósági tárgyalási nyelvnek a megszüntetése „mind hozzájárultak ahhoz, hogy a szlovákiai törzslakosság a viszonyok miatt végleg elkeseredett”, és ha „ezt a rendszert felelős kormányzati tényezők nem orvosolják és alantasaikat [értsd: alacsonyabb rangú beosztottjaikat – T. L.] nem kényszerítik a méltányosság, igazságosság és emberiség útjára, annak következményei már nagyon hamar mutatkozni fognak”.⁷³

69 Például már a városi tanács egyik korábbi, 1921 májusában megtartott ülésén felmerült, hogy a Városi Színházat a (cseh)szlovák színház részére eladnák az államnak, a német és a magyar társulat számára pedig új színházépületet építenének. Městská divadliní komise... *Bratislavský denník*, 1921. május 24., 2–3. p.

70 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 438. p.

71 Uo., 427. p.

72 Neumann 1922 (kézirat): 7., 9. p.

73 Uo., 9–12. p.

A színügyi bizottság a szóban forgó 1922-es esztendőben január 12-én ülésezett első ízben, melyen annak tagjain, valamint Zimmer polgármesteren és Maršík zsupánhelyettesen és további városi notabilitásokon kívül Faragó Ödön és Rudolf Beer színigazgatók is részt vettek. Az eredmény: a német és a magyar színtársulat városi színházbeli előadásaira a május 1-je és augusztus 31-e közti időszak jutott, ám a két igazgató egyezsége alapján a magyar színészek jártak rosszabbul, akik csak a június 16-a és július 20-a közti időszakot tölthették a kőszínház épületében, s idényük hátralevő részében be kellett érniük a ligeti Arénával. S ugyanitt, a színügyi bizottságban, immár nem először vetődött föl – ezúttal Raab Mihály keresztényszocialista képviselő jóvoltából – egy új, a magyar és a német társulatnak egyként otthont adó színházépület kérdése, amit Hoffmann János szociáldemokrata képviselő egy magyar és egy német színpártoló egyesület létesítésének az igényével egészített ki, mert csak ilyképpen lehetne megmenteni „a csehektől halálra ítélt magyar és német színészeti ügyét”.⁷⁴ A színügyi bizottság évadelosztásra vonatkozó határozata a február 6-án kezdődött városi közgyűlés másnapján került szóba, amikor is – először – a német nemzetiségű Szloboda Károly keresztényszocialista képviselő erősen kifogásolta, hogy a tanács a Vigadó nagytermét is a Szlovák Nemzeti Színház Szövetkezetnek utalta ki, jóllehet az a Városi Színház épületét is nyolc teljes hónapon keresztül használhatja. Másnap tovább folytatódott a színház és a színiidény elosztása körüli vihar, amikor a városi tanács a színügyi bizottság döntésének jóváhagyását javasolta a közgyűlésnek, mire az ugyancsak keresztényszocialista Szappanos Lajos – a csehszlovák pártok képviselőinek zajongása és bekiabálásai közt – elutasította a mindössze négy hónapos magyar és német színiévadot, és „az őslakosság jogainak lábbal való tiprását”.⁷⁵ A botrány akkor csúcsonyult ki, amikor Milan Ivanka ügyvéd, képviselő magából kikelve ócsárolni kezdte a magyarokat, akik „állatbőrökbe burkolva jöttek Ázsiából Európába”, ahol „a szláv kultúra emlíni táplálkoztak”, s cserébe „ezer évig elnyomták a szlovákokat”, majd nagy hangon bizonygatta, hogy „most ők fogják a magyarokat ezer évig elnyomni”.⁷⁶ Mire a szintén kereszténydemokrata Jarabek Rezső – aki az Országos Keresztényszocialista Párt német osztályát képviselte – éles hangon visszautasította Ivanka vádjait és hangnemét, a szociáldemokrata Chrobasinszky János és Hammerl Gyula pedig az őslakosok jogai és kulturális igényei iránti nagyobb érzékenységet követeltek. A mintegy másfél órás vitát Zimmer polgármester azzal zárta, hogy kerek perec kijelentette: a képviselő-testület vagy elfogadja a színügyi bizottság és a tanács javaslatát, vagy sem magyar, sem német színiévad nem lesz a Városi Színházban.⁷⁷ Ezután már természetesen nem volt értelme a további vitának.

74 Uo., 15–16. p.

75 Uo., 19–20. p.

76 Uo., 20. – Mellesleg a turóci nemesi származású Ivanka Eperjesen és Rimaszombatban járt középiskolába, majd az eperjesi Jogakadémia után Budapesten fejezte be jogi tanulmányait 1899-ben. Kivette részét a szlovák kulturális életből – egyebek közt a működő színjátszás szervezéséből is –, majd 1907-ben megválasztották a magyar országgyűlésbe képviselőnek, ahol azonban állam- és nemzetellenes bujtogatásaiért felfüggesztették a mandátumát, és 1909-ben egy év börtönbüntetésre ítélték, amelyet a váci börtönben töltött le. *Slovenský biografický slovník (II.)*, 498. p.

77 Neumann 1922 (kézirat) 20–21. p.

Faragó társulata katasztrofális helyzetbe került, melyben a nehezen szerveződő, a csehszlovák hatóságok által mind megalakulásában, mind működésében akadályozott, de a kisebbségi magyar társadalom széthúzása és érdektelensége következtében késedelmes jóváhagyása után is csak minimális hatásfokkal tevékenykedő színpártoló egyesület támogatására sem számíthatott (pontosabban, 1921 elején még névleg sem létezett a Színpártoló). A direktor szinte sziszifuszi küzdelmet folytatott a fennmaradásért. Bár hívták őt színházat alapítani Bukarestbe, színingazgatónak Nagyváradra, Miskolcra, s most is egyre komolyabban foglalkozott a távozás gondolatával, s ha igaz, azon ügyködött dr. Mathesius kormányreferensnél, hogy Polgár kapjon helyette koncessziót, Szlovákia új teljhatalmú minisztere, dr. Jozef Kállay azonban hallani sem akart Faragó távozási szándékáról, és kijelentette: „Ameddig maga itt van, addig lesz magyar színészet”, majd megkérdezte: „Miért nem alakítanak a nagy magyar hazafiak Színpártoló Egyesületet?”, hozzátéve, hogy „Szónokolni tudnak a magyar urak, de pénzt azt nem adnak”. Faragó ezt követően kereste meg – följegyzései szerint – a magyar szövetkezett ellenzéki pártok vezetőit: Szent-Ivány Józsefet, dr. Törköly Józsefet és dr. Giller Jánost egy színpártoló egyesület alakításának ügyében, azután Körmeny-Ékes Lajoshoz vezetett az útja Kassán. Közben 1921 áprilisától július közepéig Losoncon szerepelt társulatával,⁷⁸ majd másfél hónap (nyári) szünet után, szeptembertől 1922 januárjáig Kassán, ezt követően egy hónapig Rimaszombatban, azután Tornalján, illetve Füleken tartott színiidényt, hogy végül márciusban újabb két hónapra Kassára menjen vissza, de „a szezon csúfos bukással végződött”. Faragóék vergődése Losoncon folytatódott, ahol június 1-jéig teljesen csődbe mentek, annyira, hogy hitelezőik még a színházi díszleteket is lefoglalták, s jóformán arra sem maradt pénzük, hogy elutazzanak Pozsonyba. Nem csoda, ha 1922. június 16-án Faragó „kínpadra feszített idegekkel”⁷⁹ érkezett meg társulatával a koronázó városba, melynek jelesebb tagjai közé ekkor Buday Ilnokát, F. Biller Irént, Gazdy Arankát, továbbá Farkas Pált, Fodor Artúrt, Földényi Lászlót, Justh Gyulát és Vágó Artúrt lehetne sorolni, társulati titkára pedig ekkor már a szintén Polgártól jött Iván Sándor volt. Mi több, színészcsapatát is sikerült huszonnégy kardalossal kiegészítenie. A Városi Színházban június 16-a és július 23-a között 14 darabot adtak elő (többek közt *Az ember tragédiáját*, a *Bánk bánt*, Herczeg Ferenc *Bizáncát* és Karel Čapek *R. U. R.-ját*, továbbá a *Tartuffe-t*, de volt *Gül Baba-*, *Luxemburg grófja-* és *Csárdáskirálynő*-bemutatójuk is). A ligeti Arénába július 25-e⁸⁰ és augusztus

78 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 411. p.

79 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 55. p. – Közben, az induló s a kurta évad végére ki is múlt *Színház* és *Mozi* legelső, Faragóék érkezésére megjelent számában Gellért Jenő köszöntötte cikornyás, hangzatos szavakkal a kassai színészeket: „Pozsony városa, a régi magyar főváros, Szlovenszko magyarságának ma is egyik központja 15 hétre látja vendégül a hazátlan magyar Múza harcosait, s ezek érdekében, rajtuk keresztül a magyar kultúra érdekében, minden magyar zivnek egyetlen nagy testvéri összedobbanásban kell éreznie, hogy a kulturális tradíciókkal bíró Pozsony magyarságára az az egyetlen komoly feladat hárul, hogy erejének, kultúrfőlényének magyaros, lelkes megmozdulásával meg kell menteni Pozsony számára, Szlovenszko számára a magyar színészetet.” Geje 1922, 2. p.

80 Itt eredetileg július 24-én kezdtek volna, de a nagy vihar miatt mindjárt az első előadásuk elmaradt. Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 55. p.

20-a közé harminchárom darabjuk jutott, jobbára a könnyűműfajbeliek közül is a könnyedebbekből. Színháza súlyos helyzetéről 1922 júliusában dr. Martin Mičurát, Szlovákia teljhatalmú miniszterét is tájékoztatta. Levelében egyebek között arról is szólt, hogy a szigorú előírások miatti kényszerűségből ugyan arra is rászorul, hogy színházában csehszlovák állampolgárság nélküli színészeket is alkalmazzon, de maga a legteljesebb mértékben lojális az állam iránt, s ennek bizonyítására kész csökkenteni magyarországi színészei számát is. Mire a *Slovenský východ* fölényeskedve megjegyezte, hogy Faragónak bár valóban „a magyar színházi kultúrát kellene ápolnia Szlovákiában”, de korántsem „államellenes szellemben”.⁸¹

Szorosan hozzátartozik e napok eseménytörténetéhez, hogy – még Faragóék megérkezése előtt – Polgár Károly, június 8-án, a Városi Színház színpadán, Pozsonyban ünnepelte színészi pályafutásának negyvenedik évfordulóját. Ez alkalomból egykori társulatának tagjaival (Bérczy Gyulával, Falus Imrével, Somogyi Károllyal, Ungváry Ferencsel), valamint pozsonyi német színészek közreműködésével – a közönség rokonszeny-megnyilvánulásaitól kísérve – *Az ember tragédiáját* adták elő, melyben az ünneptelt színidirektor a számára évtizedek óta mindig nagy sikert hozó Lucifer szerepében „jeleskedett”,⁸² míg Ádám szerepét Beregi Oszkár, Éváét pedig a budapesti Nemzeti Színház kiválósága, Paulay Erzsí játszotta; a zenei vezető Albrecht Károly volt. Amikor viszont három héttel később, meglehetősen vakmerő módon Faragó is műsorára tűzte Madách remekét, a közönség azzal fogadta vállalkozását – nyilvánvalóan a nem sokkal korábbi Polgár-féle jubileumra gondolva –, hogy látott már Pozsonyban jobb *Tragédia*-előadást is (pedig Ádám szerepét itt is Beregi Oszkár játszotta). De ezúttal nem segítettek Faragón a magyar fővárosbeli további hírességek sem: az Amerikából épphogy hazatért Rátkay Márton (a *Csárdáskirálynőben*, a *Luxemburg grófjában*, a *Cigánygrófnőben*, a *Hivatalnok urakban*, a *A kis kadétban*, a *Mágnás Miskában*, a *Pillangó főhadnagyban* és a *Liliomban*),⁸³ a vígszínházi Makay Margit és Kertész Dezső (mindketten *A hattyúban*, *Heidelbergi diákéletben* és a *Mi ketten...*-ben), a Nemzeti Színház rendezőként, műfordítóként és színházi szakíróként is jelentős, az egyik legnagyobb magyar Molière-színészként számon tartott, s mindössze néhány héttel pozsonyi vendégszereplései után, még ugyanazon év szeptemberében elhunyt Ivánfi Jenő (a *Tartuffe*-ben, a *velencei kalmárban* és *III. Richárdban*). De most nem hatotta meg a közönséget az első nagy budapesti sikereit akkoriban arató, egy-két évvel korábban éppen Pozsonyban – és Polgárnál – feltűnt Honthy Hanna sem (a *Csárdáskirálynőben*, *A Fifiben*, *A legénybúcsúban*, *A nebántsvirágban* és *A pacsirtában*), akivel Faragó is elégedetlen volt. Emlékezte szerint a primadonna meghívását egyébként is a kassai társulat későbbi színigazgató riválisa, Földes Dezső erőltette – márpedig ő „szintén

81 –ò.: Čo bude s maďarským divadlom na Slovensku. *Slovenský východ*, 1922. július 5., 1. p.

82 „Az ünneplésnek nem volt se vége, se hossza. Polgár Károly könnyekig meghatva mondott köszönetet kedves közönségének...” Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 427. p. – Lásd még pl.: Antal 1922, 5. p.

83 Rátkayról Faragó azt írta kéziratában, hogy „semmi anyagi előnyt nem jelentett a színtársulatnak”, ami annál fájdalmasabb lehetett számára, mert a fővárosi – mai kifejezéssel mondván – „megasztár” ráadásul még a feleségét, Biller Irént is elszerette tőle. Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 55., 56. p.

inkább Polgár szvitjéhez tartozott, és a maga számára kovácsolta a jövőt” –, de a „pozsonyi közönségnek nem kellett a darab, amiben fellépett”: ez *A Fifi* volt, Földes rendezésében).⁸⁴ Bár a kritika a *R. U. R.*-t, a *Bánk bánt*, a *Bizáncot*, a *III. Richárdot* és *A velencei kalmárt* még elismerésben részesítette, de Molnár Ferenc *A hattyúján*, Kálmán Imre *Tatárjárásán* már fanyalgott, s *A Fift* is „A feledés homályát méltán megérdemlő darabnak” nevezte.⁸⁵ A fentiek következtében (is) Faragó arra kényszerült, hogy „a látogatottság hiánya”, a „közönség teljes közönye”, a „tíz nap óta tartó arénai évad” csekély bevételei miatt, 1922. augusztus 5-i kelettel, segítségkérő levéllel forduljon a nyilvánossághoz: „Én szegény ember vagyok, három év vándorlása, a nagy társulattal való faluzás mindenemet felemészttette, és újabb hiteleket már nem vehetek igénybe. Nekem nincs tőkém, én a társulatot kizárólag a napi bevételekből tudom fizetni, és miután a napi bevételek még csak megközelítőleg sem voltak elegendők a tagok fizetésére: így állott elő az a kétségbeejtően tragikus helyzet, hogy színészeim fizetését elsején nem tudom kiadni. [...] A szlovenszkói egyetlen magyar színtársulat fennmaradásának kérdése nem az én magánügyem. A színház nem érettem, hanem a szlovenszkói magyarságért van. És amit kérek a magyarságtól, azt nem magamnak, hanem a társulat 86 tagjának kérem. Hogyha a magyarság azt akarja, hogy a magyar színház életben maradjon és működjék, akkor lehetővé is kell tennie a működést és meg kell hoznia azt a csekély áldozatot, hogy az előadásokat látogattja. [...] A feloszlásért és annak következményeiért nem engem fog terhelni a felelősség. Pozsony magyarságára fog hárulni az ódiium, amely magyarság hat hét óta nyugodtan, apatikusan nézte a társulat vergődését, és engedte, hogy az egyetlen magyar színtársulat éppen e városban jusson a feloszlás stádiumába.”⁸⁶ Majd augusztus 6-án nyilatkozatot tett közzé, melyben arról tájékoztatta a szeptember 1-jétől társulatához szerződött tagokat, hogy szerződésük – miután a Minisztérium elszabotálta a koncessziójukat – érvényét veszítette, „Mindenki szabadon rendelkezhet tehát jövőjével”.⁸⁷ Ilyen körülmények között Faragó augusztus 16-ára társulati ülést hirdetett, melyen kijelentette, hogy miután nem vállalhat több anyagi áldozatot a színház működtetéséért, „a maga részéről befejezettnek nyilvánítja a pozsonyi magyar színiszezont”. (Kováts 1974, 48. p.) Mire társulata úgy határozott, hogy maga veszi kézbe sorsa irányítását, és tovább folytatják előadásait, amivel kapcsolatban külön felhívással fordultak a pozsonyi közönséghez. A pozsonyi teljhatalmú minisztérium azonban a direktor lemondását elutasította, koncesszióját egy évvel meghosszabbította, így az együttes szeptember 3-án már ismét az ő irányításával kezdte el a kassai idényt. A *Híradó* azonban még a

84 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 56. p. – Persze tudni kell, hogy a fővárosi hírességek nem pusztán magyarságmentő gesztusból és kulturális missziót teljesítve vállaltak vendégszerepléseket a szlovákiai magyar színpadokon (is); fellépéseikért borsos gázsit kértek s kaptak a kisebbségi sorsba került direktoroktól. A *Világ* pozsonyi tudósítója épp Rátkai vendégszereplése kapcsán teszi szövé, hogy „Felvidék valóságos kis Amerikává lett a budapesti színészek számára, akik itt három-négy fellépéssel öt-nyolcezer koronát kereshetnek, tehát akár négy-százezer magyar koronát”. *Világ*, 1922. augusztus 6., 16. p.

85 Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 433., 435–437. p.

86 Faragó Ödön: *A magyar közönséghez. Híradó*, 1922. augusztus 6., 4. p.

87 A pozsonyi magyar színház válsága. *Uo.*, 1922. augusztus 7., 5. p.

következő héten is arról cikkezett, hogy a pozsonyi magyar játékszín ügyében teljes fejtelenség és káosz uralkodik, a társulat egy része elmenekült Pozsonyból, a maradtak egymással torzsalkodnak, körükben „párt-harc” dúl.⁸⁸ Mi több, 1922. augusztus 17-én az ellenzéki pártok Vezérlő Bizottsága is foglalkozott a szlovákiai magyar színészet válságos helyzetével, amikor is előterjesztésében Dzurányi László helytelenítette a két színingazgató, Polgár és Faragó „egyeduralomért”, „kizárólagos koncesszióért” folytatott harcát, amelynek az lett a következménye, hogy „a maguk pillanatnyi sikeréért a magyar színészet érdekeit szolgáltatták ki a kezeit dörzsölő csődpolitikának”. Pedig a „vérevesztetten agóniában” fekvő magyar színészet nem Polgáré, de még csak nem is Faragóé, hanem „az egész magyarság nemzeti kincse”. Ezért a legteljesebb mértékben elítéli azt az „elfogultságot és önzést”, amely legkárosabb megnyilvánulásaként „a magyar színi kultúra megmentésére és fölvirágoztatására mindkettő egyedül önmagát tartotta alkalmasnak”. S ebben a helyzetben vakság nem látni, hogy „A végleg elmérgesedett személyi harc” tulajdonképpen a „hatalom politikájának” a malmára hajtja a vizet, melynek legfőbb célja, hogy „a végletekig húzza a stagnáció állapotát s alkalmas időben rámérhesse a magyar színészetre a halálos csapást”.⁸⁹

A társulatnál eluralkodott anarchiát kárhoztatva, *A magyar színészet süllyedő hajóján* című cikkében a *Kassai Napló* is kongatta a vészharangot a pozsonyi magyar színészet fölött: „...ami a színpadon folyt, az nem próba, hanem egy befejezett tragédia volt. A szlovenszkói magyar színészet pusztulásának tragédiája.” Majd, tovább: „A társulatnál kitört az anarchia... A társulat kebelében nyíltan föllépett egymással szemben a Faragó- és a Polgár-párt. Az előbbinek a Carlton, a Polgár-pártnak a Vigadó volt a kortestanyája. A pártoskodás annyira elfajult, hogy egyes színészek saját direktoruk ellen intrikáltak, a közönség körében nyilatkozatot íratnak alá, hogy Polgár direktióját kívánják.” Amit természetesen a szlovák sajtó is kihasználta a magyar színészet visszaszorításának szükségét hangoztatva; különösen a *Slovenská politika* dolgozott – a *Kassai Napló* szerint „különböző irredenta blöffökkel” – Faragó ellen.⁹⁰ Ami pedig az ún. „állampolgársági színészetet” illeti, azaz hogy „Szlovenszko területén csakis itteni illetőségű színészek” szerződethetők, egyet jelent a „magyar színészet lefokozását és leromboltatását” célzó „legnagyobb barbársággal”. Ezért lenne szükséges, ha az ellen-

88 A lap augusztus 23-i számát idézi Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 430. p.

89 Azonosítatlan újságkivágat. OSZK Színháztörténeti Tár. Faragó Ödön hagyatéka, 47. és 48. p. (iratok, sajtókivágatok, kimutatások: Faragó Ödön: *Az én életem*).

90 *A magyar színészet süllyedő hajóján. Kassai Napló*, 1922. augusztus 18., 3. p. – A szlovák lapok viszonylag nagy terjedelemben, illetve támadó szellemben foglalkoztak a Faragó társulatában és társulata körül kialakult helyzettel és magával Faragóval. Közülük szemléltetésként csupán néhány példát említve: a *Šibenica* (Akasztófa) című lap például nyíltan kérte Szlovákia teljhatalmú miniszterét, dr. Jozef Kállayt, hogy utasítsa el Faragó koncessziós kérelmét, mert a színidirektor „Csehszlovákia esküdt ellensége” (Háber-Svätöjányky, Ferdinand: Pán Minister! *Šibenica*, 1922. április 22., 1–2. p.); egy kassai szlovák lap arról írt, hogy Faragó és a szlovenszkói magyar színészet tulajdonképpen a magyar lakosság bojkottja miatt került nehéz helyzetbe (Pred zánikom maďarského divadelníctva na Slovensku. *Slovenský východ*, 1922. június 15., 1. p.); a *Slovenská politika* Faragót budapesti kapcsolatai és „szlovákellenes gondolkodása” miatt támadta (Maďarské divadlo. *Slovenská politika*, 1922. július 9., 3. p.) stb., stb.

zéki pártok Vezérlő Bizottsága megbízná parlamenti képviselőit, hogy az ügyben lépjenek kapcsolatba a teljhatalmú minisztériummal, s parlamenti felszólalásaikkal is sürgessék a magyar színi koncesszió ügyének mielőbbi megoldását.⁹¹ Az „állampolgársági színészet” kérdését feszegette, hátulütőit vizsgálta a *Magyar Újság* cikke is, melynek már a címe is sokatmondó volt: *Tehetség helyett – honossági bizonyítvány*, s „álszociális problémának” nevezve az intézkedés indokát, a „tehetségtelenek rohamának” veszélyére hívta fel a figyelmet.⁹²

A Faragó és Polgár között „elfajult küzdelemmel” az iglói *Szepesi Híradó* is foglalkozott, s érezhetően a kassai direktor pártját fogta – aki korábban az iglói magyar nyelvű színjátszás folytatásáért is kiállt –, és kárhóztatta a Polgár részéről felvonultatott „denunciánsokat, spicliket, intrikusokat”, illetve azokat a „lelkiismeretlen kultúrbetyárokat, kik alacsony indulatokból a magyar színjátszás kompromittálásával intrikákat szőnek, hazugságokkal kilincselnek, rágalmakat súgnak be”.⁹³ Közben természetesen a szlovák sajtó is sűrűn kommentálta a két direktor párviadalát;⁹⁴ a városi színügyi bizottság is Szlovákia teljhatalmú miniszteréhez utalta a döntést Polgár legújabb koncessziós kérelme ügyében,⁹⁵ akiben – Faragó lehetséges utódait latolgatva – a *Robotnícke noviny* sem látta biztosítékát annak, hogy a színházat ne „politikai kortestevékenységre” használja.⁹⁶ Faragó később is nehezen viselte a pozsonyi viszonyokat – és a pozsonyiak vele szembeni állítólágos intrikáit, ellenszenvét –; 1925. április 23-án például a következő elkeseredett sorokat írta Pozsonyból Kassára, Sziklay Ferencnek: „A Híradó, hiába minden, nem változik. Nem akar kígyógyulni a Polgár-mániából és lehetetlenül sokat árt a közönségnél az ügynek. Megint felduzzasztja annak a hóbortos vén embernek a reménységeit [Polgár hatvanegy, Faragó negyvenkilenc éves volt ekkor – T. L.] és minden hiába. [...] Folyton nagyképűsködnek, mindig lobogós inget-gatyát rántanak magukra, ha a magyar színészetről van szó, azt hiszik, hogy itt nekik hazafiúi kötelességeik vannak, pedig mennél jobban akarnak valamit, annál inkább nem sikerül. [...] Mindig mentik a magyar színészetet és szándékosan rontják, mert hiszen nem olyan buták ők, hogy ne tudnák, hogy amit ők írnak, annak mindig az ellenkezője történik.”⁹⁷

Tehát semmi nem rendeződött el: Faragó a teljes anyagi csőd, együttese a szétzülés szélén állt továbbra is, s a háttérben folyó koncesszióharcok is élesedtek. Közben a minisztérium mégis úgy döntött, hogy – bár Faragó koncessziója még le sem járt – pályázatot ír ki a kassai–pozsonyi színtársulat igazgatására. A pályázatra négyen jelentkeztek: Polgár Károly, Kolos Ernő (Faragó igazgatóhelyettese), Iván Sándor (előbb Polgár, majd Faragó titkára) és Földes Dezső. Az addigi küzdelmekbe, csatározásokba jócskán belefáradt színész-direktort, kassai évadának végén, március 22-e és 25-e

91 OSZK Színháztörténeti Tár. Faragó Ödön hagyatéka, 47. és 48. p. (iratok, sajtókivágatok, kimutatások: Faragó Ödön: *Az én életem*).

92 Tehetség helyett – honossági bizonyítvány. *Magyar Újság*, 1922. május 23., 3. p.

93 A magyar színjátszás ügye. *Szepesi Hírlap*, 1922. szeptember 30., 1. p.

94 Lásd pl. Boj o divadelnú koncessiu. *Slovák*, 1923. február 24., 3. p.

95 Riešenie divadelnej sezóny v Bratislave. *Slovenský denník*, 1922. november 16., 5. p.

96 Riešenie maďarského divadla na Slovensku. *Robotnícke noviny*, 1923. április 7., 3. p.

97 OSZK Kézirattár, Fond 158. (Sziklay Ferenc hagyatéka), 24. doboz. Faragó Ödön levele Sziklay Ferenchez, Pozsony, 1925. április 23.

között – noha Pozsony ekkor még nem is döntött a pályázatról – hívei kisebb ünnepségsorozattal búcsúztatták el a kelet-szlovákiai városban.⁹⁸ A pozsonyi teljhatalmú minisztérium döntése csak ezután, április 13-án született meg, mellyel – egyetlen magyar fórum meghallgatása nélkül⁹⁹ – a koncessziót az addig meglehetősen háttérben levő, színházszervezésben és -vezetésben tapasztalatlan, ám annál ambiciózusabb színészrendező, Földes Dezső kezébe adta, akit később, egy helyütt, elődje, Faragó „a szlovenszkói magyar színészet egyik sírásójának” nevezett.¹⁰⁰

Források és felhasznált irodalom

Közgyűjtemények

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Budapest)

Sziklay Ferenc hagyaték (Fond 158.)

Országos Széchényi Könyvtár Színház- és Zenetörténeti Tár (Budapest)

Faragó Ödön hagyaték (Irártár, 47–48.)

Ungváry Ferenc hagyaték (Fond 235.)

Kéziratok

Faragó Ödön: *A szlovenszkói és ruszinszkói magyar színészet 25 éves története. 1918. évtől a szovjet felszabadítási harcokig.* Kézirat, 220. OSZK Színház- és Zenetörténeti Tár 47. és 48. sz. doboz. Faragó Ödön hagyaték.

Neumann Tibor, dr.: *Pozsony város képviselőtestületének működése – 1922* (fénymásolati példánya nálam – T. L.)

Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar színészet története I–III.* Kézirat, 604. OSZK Színház- és Zenetörténeti Tár Ms 235. Ungváry Ferenc hagyaték. – A kézirat másolati példánya.

Lexikonok

Encyklopédia dramatických umení Slovenska 1–2., A–L, M–Ž. Főszerkesztő: Mrljan, Rudolf. Felelős szerkesztő: Blech, Richard. Bratislava, Veda, 1989 (1), 1990 (2), 695 (1), 712 (2).

Enyedi Sándor 1999. *Rivalda nélkül. A határon túli magyar színjátszás kislexikona.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 416.

Magyar Színművészeti Lexikon. A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája I. Szerk.: Schöpflin Aladár. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest, 1928, 480.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990) II. Főszerkesztő: Mináč, Vladimír. Felelős szerkesztő: Valentovič, Štefan. Matica slovenská, Martin, 1987, 592.

Folyóiratok

Bratislavský denník (Pozsony): 1921

Déliab (Budapest): 1930

Híradó (Pozsony): 1919, 1922

Kassai Napló (Kassa): 1920, 1922

98 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 61. p.

99 *A Híradó* 1923. április 3-i számát idézi: Ungváry Ferenc: *A pozsonyi magyar...*, 440. p.

100 Faragó Ödön: *A szlovenszkói...*, 37. p.

Kassai Újság (Kassa): 1920, 1921
 Magyar Újság (Pozsony): 1919, 1922
 Robotnícke noviny (Pozsony): 1923
 Šibenica (Pozsony): 1922
 Slovák (Pozsony): 1923
 Slovenská politika (Pozsony): 1921, 1922
 Slovenský denník (Pozsony): 1919, 1921, 1922
 Slovenský východ (Kassa): 1921, 1922
 Szepesi Hírlap (Igló): 1922
 Színház és Mozi (Pozsony): 1922
 Színházi Hét (Pozsony): 1919
 Világ: 1922

Cikkek, tanulmányok, gyűjteményes munkák, monográfiák

- 25 éve színművész Gózon Gyula. *Déli báb*, 1930. július 19. In Színművészeti társulat. Letöltve: 2012. január 17.
- Antal Sándor 1922. Polgár Károly jubileumához. *Színház és Mozi*, június 15.
- A. S. [Anton Straka] 1921. Magyarországi divadelni společnost je dirigovaná z Budapešti. *Slovenský východ*, június 7.
- Balogh Krisztina–Nagy Zoltán 2011. Blahánétól a bokszoáig: a sokoldalú kaposvári színház. *Somogyi Hírlap*, október 22., online kiadás. Letöltve: 2012. 01. 17.
- Bendik, Martin 2011. Kontexty divadelných a hudobnodivadelných začiatkov v Prešporke – Bratislave. In *Studia Academica Slovaca* 40. *Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Univerzita Komenského.
- Čavojský, Ladislav–Štefko, Vladimír 1983. *Slovenské ochotnícke divadlo 1830–1980*. Vydavateľstvo Obzor, Bratislava.
- Cesnaková-Michalcová, Milena 1981. *Premeny divadla. Inonárodné divadlá na Slovensku do roku 1918*. Bratislava, Veda.
- Cesnaková-Michalcová, Milena 2004. *Z divadelnej minulosti na Slovensku*. Bratislava, Divadelný ústav.
- Faragó Ödön 1933. *Írások és emlékek*. Užhorod, Lám Rt.
- Filep Tamás Gusztáv 2010. *Főhatalomváltás Pozsonyban. Események, történések egy hírlap közleményeinek tükrében*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Gabzdilová, Soňa 2011. Sčítanie obyvateľstva na Slovensku v roku 1950, maďarská menšina a historické súvislosti. *Historický časopis*, 2. sz., 263–284. p.
- Gál György Sándor 1973. *Honthy Hanna. Egy diadalmas élet regénye*. Budapest, Zeneműkiadó.
- Galandová, Lena 1979. *Bibliografia článkov zo slovenských novín a časopisov 1918–1945. Odbor XV. Umenie. Časť I. Dramaticko-inscenačné umenie, divadlo, film, rozhlas na Slovensku Zväzok I., Díel 1–2. 1918–1928*. Martin, Matica slovenská.
- Geje [Gellért Jenő] 1922. Magyarul – magyaroknak. *Színház és Mozi*, június 15.
- Háber-Svetojánsky, Ferdinand 1922. Pán Minister! *Šibenica*, április 22.
- Hoza, Štefan 1953. *Opera na Slovensku 1–2*. Martin, Osveta.
- Ispánovics Csapó Julianna 2003. Egy zombori folyóirat a 20. század elején. *Magyar Könyvszemle*, 4. sz.
- Jankovics Marcell, Dr. 2010. *Húsz esztendő Pozsonyban*. Második kiadás. H. n., Méry Ratio.
- Káich Katalin 1975. *A zombori magyar színművészet története és repertóriuma 1825–1918*. Újvidék, Hungarológiai Intézet.
- Káich Katalin: *Egy téves színház-történeti adat nyomában*. http://adattar.vmmi.org/cikkek/15765/hid_1995_03_11_kaich.pdf. Letöltve: 2016. november 20.

- Kováts Miklós 1974. *Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában 1918–1938*. Bratislava, Madách Könyvkiadó.
- Kóvári Orsolya; Honthy Hanna. *Terasz.hu*. Letöltve: 2012. január 17.
- Lajcha, Ladislav 2000. *Dokumenty SND 1. Zápas o zmysel a podobu SND 1918–1938*. Bratislava, Divadelný ústav.
- Lajcha, Ladislav 2014. Predvojnová Bratislava a František Tröster (1934–1937). In *Ze symposia ke 10. výročí narození prof. arch. Františka Tröster, 1–16*. (Divadelný ústav – Národní museum, Praha, 29. novembra 2014.) Letöltve: 2016. szeptember 30.
- Lajcha, Ladislav 2015. Zrod Slovenského národného divadla. Paradoxy budovy, divadla, mesta. 2015. szeptember 27. Letöltve: 2016. október 18.
- Laslavíková, Jana 2016. V centre pozornosti: Mestské divadlo v Prešporke v roku 1886–1920. *Musicologica*, 2016. szeptember 27. Letöltve: 2016. október 4.
- Magyar színháztörténet 1873–1920 II.* Főszerkesztő: Székely György. Szerkesztette: Gajdó Tamás. Budapest, Magyar Könyvklub–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001.
- Olejník, Milan 2011. Reakcie maďarských politických elit na geopolitickú realitu Československej republiky. In *Vybrané aspekty postavenia maďarskej minority na Slovensku v rokoch 1918–1929*. Szerkesztette: Gabzdilová, Soňa és tsai. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV.
- Polgár Károly 1919. Válaszom Faragó Ödön kassai színigazgató úr 'Nyilt levelére'. *Híradó*, július 31.
- Sándor János 2003. *A szegedi színjátszás krónikája. A kőszínház és társulatainak története 1883–1944*. Szeged, Bába Kiadó.
- Schöpflin Aladár 1918. Hotel Imperial. Bíró Lajos színdarabja a Magyar Színházban. *Nyugat*, 5. sz. Letöltve: 2016. szeptember 19.
- Szalatnai Rezső 2014. A csehszlovákiai magyarok 1918 és 1945 között. In Tóth László: *Hontalanok. Dokumentumok a csehszlovákiai magyarság történetéhez 1945–1948/1949. Emlékiratok, naplók, levelek, versek, novellák, egyéb írások*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Szőke József 1992a. Múltfaggató. Pozsony fekete karácsonya. *Új Szó*, december 23.
- Szőke József 1992b. Múltfaggató. Pozsony puszkaporos éjszakái. *Új Szó*, december 29.
- Szőke József 1993. Múltfaggató. Egy város meghódítása. *Új Szó*, február 5.
- Tóth László 1997. „...miként hajdan az apostolok”. *A komáromi magyar színjátszás története I. A kezdetektől 1945-ig*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum.
- Tóth László 2012. Egy hamvába holt kísérlet. Relle Iván kétnyelvű színháza és a Nyugat-magyarországi Híradó Pozsonyban 1899–1902 I–II. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2. sz., 85–106. és 3. sz., 129–146.
- Turczel Lajos 1967. *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között*. Bratislava, Tatrán Magyar Üzem.
- Varga Éva: *Epizódok a kaposvári színház történetéből az 1860-as évektől 1911-ig*. Letöltve: 2012. január 17.
- Vašš, Martin 2011. Slovenská otázka v období prvej ČSR (1918–1938). In *Studia Academica Slovaca* 40. *Prednášky XLVII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava, Univerzita Komenského.

LÁSZLÓ TÓTH

THE ENESCAPABLE PATH. THE HUNGARIAN THEATRE OF BRATISLAVA IN THE NEW CZECHOSLOVAKIA (1918–1924)

Throughout the city's history, the population of Bratislava had fundamentally restructured three times. Until the second half of the 19th century, for the geographical proximity of Vienna, the German element was determinant in the life of the city. Then, in the period from the 1860s up to 1918 it was the Hungarian language and culture that was forging ahead. After the change of state power in the years 1918–1919, the Slovak character of the city gradually strengthened. This process intensified again in the period of 1945–1948 by forced Slovakisation, rights deprivation, deportation and forced relocation of the non-Slovak (Hungarian and German) population, which was followed in the 1950s and 1960s by intentional mass settling of Slovaks in Bratislava. This obviously led to a restructuring of the city's ethnic character. By now, Bratislava as the capital of Slovakia and later of the independent Slovak Republic, has become an almost entirely Slovak city.

Consequently, even the first hundred years of the professional Hungarian-language theatre between 1820 and 1920 had also been a now and again interrupted period of struggle for existence, for gaining ground, for finding its place, for winning its civil rights. And if we take the period of the fifty years between 1880 and 1930, when the Hungarian-language theatre of Bratislava actually began to advance, we can see that within the first four decades it suddenly—from one day to another—lost ground, its *raison d'être*, then, by the end of the 1930s it completely ceased to exist. That is, in Bratislava two major switches of languages and cultures took place within fifty years—which is rare, even in a wider context. First it was the Hungarian language that gradually gained more and more of a hold from the absolute majority of the German language and culture, then, by suppression of Hungarian, the Slovak—and in some extent the Czech—character of the city had strengthened, thus providing a successful example of “nationalization of the place and the past”. This study observes the initial stages of the second change of Bratislava's language and culture, respectively, the processes preceding the change. Taking divergent approaches, it examines the many aspects of the changes affecting the city's Hungarian-language theatre in the light of the contemporary press, and it also pays special attention to Hungarian and Slovak theatre historiography.